
Archeologische-geologische kaart van Den Haag

M.M.A. van Veen

J.A. Waasdorp

Redactie: V.L.C. Kersing

HAAGSE OUDHEIDKUNDIGE PUBLICATIES - NUMMER 5

Den Haag, 2000

Colofon

Foto's: Dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie no. 11
Dienst Stedelijke Ontwikkeling, afdeling Fotografie 3
Haags Gemeentearchief 10
Peter van Oosterhout, Den Haag 1, 2, 4, 6, 9, 12, 13, 14
Peter de Ruij, Den Haag 8, 15
Jan Vis, Wateringen 7

Tekeningen: Dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie, Jeroen de Jong

Vormgeving: Jeroen de Jong

Druk: Cartoprint

Uitgave: Gemeente Den Haag
Dienst Stadsbeheer
Afdeling Archeologie

Informatie: Postbus 12651
2500 DP Den Haag
070-353 6639
archeologie@dsb.denhaag.nl
www.denhaag.nl/archeologie

ISBN 90-75073-05-4

Inhoud

Lijst van gebruikte afkortingen	4
Inleiding	5
De geologische ondergrond	7
De archeologie van de Haagse regio	9
De late steentijd	9
De bronstijd	10
De ijzertijd	12
De Romeinse tijd	14
De vroege middeleeuwen	19
De late middeleeuwen	20
<i>11de-13de eeuw</i>	<i>20</i>
<i>14de eeuw</i>	<i>24</i>
<i>Midden 14de eeuw-15de eeuw</i>	<i>25</i>
<i>15de eeuw</i>	<i>27</i>
De postmiddeleeuwen	29
Inventaris van vindplaatsen	33
Noten	73
Literatuur	74
Concordans van de inventaris op die van Van Heeringen	78
Concordans van de inventaris van Van Heeringen op de huidige	79
Coördinaten	80

Lijst van gebruikte afkortingen

ABP	Archeologisch Belangrijke Plaats
AMK	Archeologische Monumentenkaart
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
AWV	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, Afdeling Voorburg
BROL	late bronstijd (1100-800 v. Chr.)
BROM	midden bronstijd (1800-1100 v. Chr.)
BROV	vroege bronstijd (2000-1800 v. Chr.)
Holland	Historisch Tijdschrift Holland
IJZ	ijzertijd (800 v. Chr.-0)
IJZL	late ijzertijd (800 v. Chr.-0)
IJZM	midden ijzertijd (500-250 v. Chr.)
IJZV	vroege ijzertijd (800-500 v. Chr.)
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen, Universiteit van Amsterdam
JCBGG	Jaarverslag van de Commissie van beheer over het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage
JDH	Jaarboek Die Haghe
JROB	Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
MEL	late middeleeuwen (1050-1500)
MEP	post middeleeuwen (1500-heden)
MEV	vroege middeleeuwen (450-1050)
NEOL	laat neolithicum (2850-2000 v. Chr.)
NEOM	midden neolithicum (4200-2850 v. Chr.)
NITG	Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO
NKNOB	Nieuws bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond
PDB	Provinciaal Depot van Bodemvondsten
PREH	prehistorie
RGD	Rijksgebouwendienst
RMO	Rijksmuseum van Oudheden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
ROM	Romeinse tijd (0-450)

Inleiding

Voor u ligt de archeologische-geologische kaart van Den Haag in een vernieuwde gedaante. Het is de opvolger van de kaart die in 1983 is verschenen en destijds was samengesteld door dr. E.F.J. de Mulder, ing. A.P. Pruijssers en dr. R.M. van Heeringen in opdracht van het toenmalige Bureau Monumentenzorg van de gemeente Den Haag.

Die eerste kaart markeerde voor wat betreft Den Haag een omslagpunt in het denken over de archeologische waarden binnen haar grenzen. Het was dan ook niet toevallig dat nog tijdens de productie van die kaart de eerste gemeentelijk archeoloog werd aangesteld. Zodoende kon de kaart vanaf het begin van de professionele beoefening van de archeologie in Den Haag als belangrijk instrument worden ingezet.

De kaart was dus gerealiseerd in een tijd dat er zich in Den Haag nog weinig opgravingen hadden afgespeeld en datgene wat bekend was vooral te danken was aan oplettende amateurs en toevallige passanten. Bij veel van de op de kaart geplaatste stippen ging het om niet meer dan een summiere en soms zelfs onduidelijke vondstmelding.

Die situatie is natuurlijk fundamenteel veranderd. Zeventien jaar professioneel onderzoek binnen de gemeentegrenzen heeft heel veel nieuwe gegevens opgeleverd en oude gegevens in een nieuw daglicht geplaatst. Logischerwijs werd naarmate de tijd vorderde en de hoeveelheid nieuw ontdekte sites toenam de behoefte aan een nieuwe geactualiseerde kaart steeds groter.

Nu is het dan eindelijk zover.

De eerste kaart bood “een overzicht van de tot nu toe bekende vindplaatsen in de gemeente ‘s-Gravenhage tegen de achtergrond van de geologische opbouw”. Dat stramien is bij deze nieuwe kaart hetzelfde gebleven. Dat kon ook niet anders: er was immers in vroeger tijd een duidelijke relatie tussen de geologische gesteldheid van de bodem en de keuze van vestigingsplaats.

Net als toen is de geologische gesteldheid weergegeven van de bovenste drie tot zes meter van de bodem en de opeenvolging van lagen daarin. Het kaartbeeld is dan ook nagenoeg identiek aan die van de eerste versie. Dat geldt ook voor de schematische doorsnee om de legenda wat duidelijker te maken.

De schaal van de kaart (1:25.000) is een stukje groter dan die van zijn voorganger. Dat heeft te maken met het feit dat Den Haag zelf ook groter geworden is: het terrein van de VINEX-locatie Wateringse Veld behoorde zeventien jaar geleden nog tot de gemeente Wateringen. Daarnaast is van de binnenstad een aparte uitsnede gemaakt met een schaal 1:10.000. De grote hoeveelheid opgravingssites aldaar maakte dat wenselijk. Vondsten die met de geschiedenis van de binnenstad te maken hebben hebben een plek op deze uitsnede gevonden; vondsten uit diezelfde binnenstad die van vóór het ontstaan van de stad dateren staan ter onderscheid vermeld op de grote kaart.

De grootste veranderingen op de kaart hebben te maken met de archeologische vindplaatsen. Er zijn 130 vindplaatsen op de kaart aangegeven en in de catalogus opgenomen. Dat zijn er evenveel als op de eerste versie. Het zijn echter, dat zal duidelijk zijn, niet dezelfde. Veel van de stippen op de eerste kaart zijn, als er indicatie was dat het toch eigenlijk om hetzelfde nederzettingsareaal ging, samengevoegd. Voorbeelden daarvan zijn de zes stippen die Ockenburgh en de zeven die het eind van de

Laan van Meerdervoort sierden. In plaats daarvan zijn ook veel meer gebieden dan voorheen gearceerd als zijnde in zijn totaliteit van archeologische waarde. Veel andere stippen zijn verdwenen omdat de vondstomstandigheden te onduidelijk waren of omdat er geen zekerheid bestond omtrent de exacte vindplaats. Op die manier zijn bijvoorbeeld alle bronzen bijlen die in het verleden in Den Haag zijn aangetroffen van de kaart gehaald.

Anders is ook het symbool van de vindplaatsen geworden. De eerste editie kende rondjes en vierkantjes, die elk weer in vier delen verdeeld waren. De rondjes representeerden de prehistorie tot en met de Romeinse tijd; de vierkantjes de verdere historische periode.

Op de huidige kaart is alles in één symbool vevat: een vierkant met een opening aan de linkerzijde. Het is verdeeld in zeven hokjes, die gerekend vanaf linksboven en met de klok meegaande, respectievelijk de steentijd, de bronstijd, de ijzertijd, de Romeinse tijd, de vroege middeleeuwen, de late middeleeuwen en de post middeleeuwse tijd aanduiden. Wanneer een hokje zwart ingekleurd is, dan zijn de daar gedane vondsten uit die periode afkomstig.

De nummering is het volgende dat fundamenteel gewijzigd is. Bij de eerste kaart was de nummervolgorde direct verbonden met de geografische positie, waardoor vindplaatsen in dezelfde wijk een opeenvolgende nummering kregen. Deze keer is gekozen voor een nummering op “tijdvolgorde”. De oudste vondstmelding, een waarneming uit 1770 bij het Binnenhof, is dus getooid met nummer 1, terwijl de laatste opgraving van 1999, die op het terrein van het voormalig Juliana Kinderziekenhuis, het laatste nummer, 130 gekregen heeft. Het voordeel van dit systeem is dat het gehandhaafd kan blijven bij volgende versies van de kaart.

De kaart laat niet alleen de gemeente Den Haag zien. Ook een deel van de randgemeentes is er op afgebeeld. Archeologische waarden zijn daar natuurlijk evengoed aanwezig. De details daarvan waren echter aan de afdeling Archeologie niet voldoende bekend om ze op een adequate manier te kunnen weergeven. Er is daarom voor gekozen, alleen die vindplaatsen te vermelden die op grond van hun waarde en betrouwbaarheid voor wat betreft documentatie al eerder een plaats hadden gekregen op de Archeologische Monumenten Kaart van Zuid-Holland.

De geologische ondergrond

De veelkleurigheid van de geologische kaart is een weerspiegeling van de complexe ontstaansgeschiedenis van de Haagse bodem. Een goede reconstructie daarvan is onontbeerlijk voor het begripen van de bewoningsgeschiedenis van het gebied. Onze voorouders waren immers direct afhankelijk van die bodem en elke verandering daarin had ook voor de bewoners vaak grote consequenties.

De basis voor het huidige landschap is vele duizenden jaren geleden gelegd. Na de laatste ijstijd ging de zeespiegel langzaam stijgen en kwam er dus steeds meer land onder water te staan. Rond 4000 v. Chr. bereikte de zee haar grootste uitbreiding. De kustlijn liep toen ter hoogte van de lijn Rijswijk-Voorburg-Leidschendam-Voorschoten en werd gemarkeerd door een strandwal, de oudste in ons gebied.

Tot dan toe was het gebied daar een waddenlandschap geweest met grote invloed van de zee die door de aanwezige getijdegeulen ver het land kon binnendringen en bij tijd en wijle de zaak onder water kon zetten. De Calais III-klei (legendanummers 14-16) kon op die manier worden afgezet. Omdat de kustlijn een tijdlang op dezelfde plaats bleef, konden zich duinen vormen op die strandwal. Dit maakte uiteindelijk aan dat daar achter gelegen waddenlandschap een einde. De invloed van de zee nam sterk af; er ontstond een moerasgebied met sterke veengroei.

In de loop van de tijd werd door de vorming van nieuwe strandwallen de kustlijn weer naar het westen toe verlegd. Dat gebeurde gefaseerd, waardoor tussen de strandwallen lagere gebieden aanwezig bleven, de strandvlaktes. In de periodes dat de kustlijn stabiel was kwamen op de strandwallen duinen tot ontwikkeling. De strandwallen zijn op de kaart te vinden onder de legendanummers 1, 5, 7 en 11.

Terwijl dit proces nog in volle gang was, zorgden nieuwe doorbraken vanuit de Maasmonding voor kleiafzettingen in het zuidwestelijk deel van het gebied, waarbij delen van het strandwallenlandschap weer werden opgeruimd. Deze afzettingen vallen onder de Calais IV-fase die tussen 2000 en 3500 v.Chr. wordt gedateerd. Op de kaart staan ze vermeld onder de nummers 4, 8, 12 en 14.

Met de vorming van het strandwallenlandschap was de Haagse ondergrond eigenlijk voor het grootste deel af. Er gebeurde de eerstvolgende periode van meer dan duizend jaar ook niet zoveel meer. De grondwaterstand steeg, en dat veroorzaakte veengroei zowel tussen als achter de strandwallen (legendanummers 2, 3, 4, 6, 9, 10, 12, 14 en 15).

De strandwallen waren uiterst geschikt als bewoningsplek en dat gebeurde dus ook al heel snel na het ontstaan van de verschillende wallen, waarbij de oudste, die ter hoogte van Rijswijk-Voorburg-Leidschendam-Voorschoten logischerwijs ook als eerste bewoond ging worden. Die eerste bewoning moet in de late steentijd worden gedateerd.

In de tweede helft van het laatste millennium voor Christus deed zich de zee weer gelden. Doorbraken vanuit de Maasmonding zorgden voor het ontstaan van getijdegeulen in het zuidelijk deel van het gebied, waarbij de strandvlaktes eerste instantie beter ontwaterd werden, maar via welke dit deel toch ook in de loop van de tijd weer onder water kwam te staan en een nieuw kleidek werd afgezet.

Op de kaart zijn deze Duinkerke I-afzettingen vermeld onder de nummers 7, 8, 10, 12, en 14. De geulen zelf werden met zandig materiaal opgevuld (legendanummers 9 en 13). Gedurende deze periode waren de daar gelegen restanten van de ooit weggeslagen strandwallen en gedeeltes van het ontwaterde veen zelf voor menselijke bewoning geschikt. De nieuwe overstromingen maakten daar echter al snel weer een eind aan. Daarna lijkt de bewoning zich gedurende enkele eeuwen vooral op de strandwallen te hebben geconcentreerd.

Na de Duinkerke I-periode bleef het geologisch gezien weer lang rustig in het gebied. Naast de duinstrook werden ook de kleizones weer bewoonbaar en dat gebeurde dan ook vooral in de Romeinse tijd. De eerstvolgende geologische verandering trad pas weer op na het eerste millennium na Chr. Opnieuw was er sprake van een doorbraak van de zee vanuit de Maasmond. Hierbij werd opnieuw een kleidek afgezet, dat de naam Duinkerke III heeft gekregen. Deze afzetting is terug te vinden in de zuidhoek van de kaart onder de nummers 10 tot en met 13; de begrenzing is gemarkeerd met een speciale lijn.

Tezelfdertijd ging ook de kustlijn sterk veranderen. Er vond in verhevigde mate kustafslag plaats. Het daarbij vrijkomende zand werd door de zee weer op het land teruggebracht, van waaruit de wind het verder landinwaarts transporteerde en het op dat moment bestaande landschap met een dik pakket zand overdekte. Het was een proces dat schoksgewijs verliep en waar in zijn totaliteit meerdere eeuwen mee gemoeid waren. We noemen deze formatie de Jonge Duinen, op de legenda vertegenwoordigd door de nummers 1 en 2. Ook de verspreiding van deze duinen is met een speciale lijn op de kaart aangegeven.

Tenslotte zijn er nog de rechtafgebakende paarse gedeeltes aan de onderzijde van de kaart (legendanummer 16). Het zijn de resultaten van menselijk ingrijpen. Hier zijn in de loop van de afgelopen eeuwen alle veenlagen weggehaald om als turf te worden opgestookt.

De archeologie van de Haagse regio

De archeologische-geologische kaart van Den Haag toont een grote rijkdom aan vindplaatsen. Het is duidelijk dat de Haagse regio al vele duizenden jaren lang een aantrekkelijk woongebied is geweest. Toch is er nog allerminst sprake van een beeld dat de werkelijkheid van vroeger benadert. Dat heeft meerdere oorzaken. Ten eerste zullen lang niet alle vroegere bewoningsplaatsen bewaard gebleven zijn. Soms heeft de natuur door overstromingen en verstuivingen ze zelf opgeruimd, maar meestal zijn wij mensen daar verantwoordelijk voor geweest. Grote arealen zijn in vorige eeuwen vergraven ten behoeve van de zand- en de turfwinning. Dat in die gebieden soms ook archeologische niveaus aanwezig waren is wel zeker: de bronzen bijl die ooit bij de zanderij Rusthoek uit de grond is gekomen bewijst dat.

Archeologie wordt in de regel aangetroffen op plaatsen waar gebouwd gaat worden.

De belangstelling voor archeologische vondsten is echter betrekkelijk nieuw: vandaar dat de meeste vondsten gedaan zijn bij de bouwwerken van na de oorlog. De grote vondstendichtheid van het zuidwestelijk deel van Den Haag heeft daar dan ook voornamelijk mee te maken.

Daarnaast stuurt dit gegeven ook de huidige praktijk: de VINEX-locatie Wateringse Veld blijkt nu pas een belangrijke archeologische vindplaats te zijn sinds daar met grote voortvarendheid gebouwd wordt en er dus naar de archeologische waarden wordt gekeken.

Soms zijn vondstenlagen diep in de bodem verborgen en dat maakt ook al dat ze veel minder snel worden waargenomen. Op de eerste archeologische-geologische kaart bijvoorbeeld waren de vondsten uit het Jonge Duingebied maar schaars en was bijvoorbeeld het Statenkwartier geheel vondstloos. Intussen is die wijk zo rijk aan archeologie gebleken dat ze is opgenomen in de Monumentenverordening. Juist in deze zone, die zich over de gehele kust van Nederland uitstrekt en waar het oude oppervlak door meters stuifzand bedekt is, zullen ongetwijfeld nog vele vindplaatsen verborgen zijn. Niet voor niets wordt het gehele Jonge Duingebied beschouwd als een van de laatste archeologische "schatkamers" van Nederland.

De kaart heeft dus zijn beperkingen. Dat is van belang bij het gebruik van de kaart. Het is goed te realiseren dat als ergens een stip staat daar archeologie aanwezig is, maar dat die redenering niet kan worden omgedraaid. Als er geen stip staat dan hoeft dat niet te betekenen, dat er geen archeologie aanwezig is; het duidt er alleen op dat we dat nog niet altijd weten.

Al met al heeft het archeologisch onderzoek in Den Haag de afgelopen decennia een schat aan gegevens opgeleverd. Die komen in de nu volgende paragrafen aan bod.

De late steentijd¹

De archeologische geschiedenis van de Haagse regio gaat terug tot in de late steentijd, de periode waarin onze verre voorouders nog geen metalen gebruikten, maar wel van de landbouw en de veeteelt leefden.

Geologisch gezien gaat dat terug naar de tijd waarin het strandwallenlandschap vorm ging krijgen. Zoals het hoofdstukje over de geologie heeft laten zien, was het strandwallenlandschap al snel voor bewoning geschikt. Het was de combinatie tussen de open, drassige strandvlaktes en de met dicht loofhout begroeide strandwallen, die het gebied haar aantrekkelijkheid voor landbouw, veeteelt en

jacht gaf. In 1983, bij het uitkomen van de vorige archeologische-geologische kaart, was het idee nog dat die bewoning rond 2500 v.Chr. een aanvang moest hebben genomen. Er waren slechts enkele vindplaatsen bekend, zoals bij Arendsborg (vindplaats 2) in Voorburg en bij de ruïne van Madestein (vindplaats 54) in Den Haag. Hier waren vondsten voor de dag gekomen die konden worden toegeschreven aan de laat-neolithische Vlaardingencultuur. Het ging daarbij onder andere om vondsten van met kwarts verschaald aardewerk en kleine vuurstenen gereedschappen. Daarnaast waren er enkele losse vondsten in Den Haag gedaan, waaronder een vuursteen bij de Lange Poten (vindplaats 6) en een slijpsteen in de bouwput van het Congresgebouw (vindplaats 44) die een soortgelijke datering opleverden.

Intussen is echter duidelijk geworden, dat de bewoningsgeschiedenis van ons gebied nog een stuk verder teruggaat. In Wateringen is in de jaren negentig een nederzetting opgegraven, die in de Hazendonk 3 fase (circa 3600 v. Chr.) thuis hoort. Deze nederzetting, die zelfs een kleine huisplattegrond prijs gaf, was gesitueerd op een zandkopje, een restant van de hier maar fragmentarisch bewaard gebleven oudste strandwal. Nog verrassender was het neolithische grafveld dat gevonden werd op de VINEX-locatie Ypenburg en die ook in het 4de millennium voor Chr. kan worden geplaatst. Deze was gelegen achter de huidige strandwallengordel, op een duin dat destijds aan de kust gelegen was.

Alles bij elkaar gaat het nog steeds om een beperkt aantal vindplaatsen en is een constante bewoning nog niet aangetoond. Zo is het eind van het neolithicum in onze regio nog niet gedocumenteerd met vondstmateriaal. Maar dit is wellicht slechts een kwestie van tijd. De vondsten van de laatste jaren hebben immers aangegeven dat er nog steeds resten uit deze periode in de bodem aanwezig zijn.

De bronstijd

De bronstijd laten we in Nederland omstreeks 2000 v. Chr. beginnen en twaalfhonderd jaar later eindigen. Het is de periode waarin de mens wapens en werktuigen van brons gaat vervaardigen, al moeten we ons daar voor onze streken niet een al te wilde voorstelling van maken: de grondstoffen van brons, koper en tin, komen in ons land niet voor, en dat betekent dat voorwerpen van dit metaal geen gemeengoed zullen zijn geweest.

Niettemin zijn het juist dit soort voorwerpen die anderhalve eeuw geleden al aantoonde dat het Haagse gebied in de Bronstijd bewoond moest zijn geweest. In de 19de eeuw kwamen er bij groot-scheepse ontgravingen en afzandingen bronzen bijlen uit de grond tevoorschijn. Bij de zanderij Rusthoek bijvoorbeeld, gelegen in de huidige nieuwbouwwijk Nieuw-Waldeck, kwam een hielbijl uit de midden bronstijd aan het licht en in de buurt van het Kanaal een kokerbijl uit de late bronstijd. Het zijn overigens allemaal losse vondsten waarvan de exacte vindplaats niet vaststaat en dus niet op de kaart zijn aangegeven.

Geologisch gezien was het voor het Haagse gebied een rustige periode, die voornamelijk gekenmerkt wordt door de geleidelijke groei in omvang en dikte van het veen in de strandvlaktes. Bewoning vond voorzover we weten plaats op de flanken van de strandwallen.

Sinds het verschijnen van de eerste archeologische-geologische kaart heeft slechts één nieuwe vindplaats het bestand verrijkt (vindplaats 85). Het beeld dat in 1983 door Van Heeringen geschetst werd, is daarom voor het grootste deel onveranderd gebleven. De vindplaatsen zijn geconcentreerd op de dicht bij de kust gelegen strandwallen, die van Calais IV ouderdom. Ze zijn zowel uit de midden als de late bronstijd afkomstig - vroege bronstijd is tot nu toe niet gevonden - en het gaat bij het merendeel om duidelijke nederzittingsplaatsen. Aan het eind van de Laan van Meerdervoort bijvoorbeeld is sprake van zowel een midden- als een late bronstijd bewoningsfase, en dat over een behoorlijk uitgestrekt areaal (vindplaats 14). Helaas heeft hier zich nooit een grootscheeps

opgravingsonderzoek kunnen afspelen: het merendeel van het materiaal is geraapt op de toenmalige bouwterreinen. Wel geldt deze plek als een van de geboorteplaatsen van de Archeologische Monumentenzorg: het door een misverstand machinaal weggraven van een deel van dit archeologisch waardevolle terrein leidde begin jaren zestig tot kamervragen en uiteindelijk tot een Monumentenwet.

Een tweede midden bronstijd vindplaats, en de enige nieuwe van de afgelopen zeventien jaar, is die bij het ziekenhuis Bronovo (vindplaats 85). Deze is wel uitgebreid onderzocht. Tegen het laaggelegen deel van de strandwalflank werd een dikke cultuurlaag aangetroffen vol met nederzettingsafval en sporen van greppeltjes en het ploegen met een eergetouw. Het aardewerk heeft alle specifieke kenmerken van de Hilversum cultuurgroep: grof gemagerd met kwartskorrels, en rijk versierd met touw- en nagelindrukken en stafbanden (een versierde richel op de schouder van de pot) (afb. 1). Vuursteen werd volop gebruikt voor het vervaardigen van pijlpunten (afb. 2) en andere kleine werktuigen. Het materiaal moet tussen de 16de en 18de eeuw v. Chr. gedateerd worden. Sporen van de nederzetting zelf waren nauwelijks bewaard gebleven. Dat deel, nog wat hoger gelegen op de flank, bleek volledig te zijn weggeërodeerd. Toch vangen we hier een glimp op van de manier van leven in die tijd. In een kuil werd een groot aantal roodverbrande en gebarsten kiezelstenen aangetroffen. Het zijn kookstenen: stenen die eerst in een vuurtje werden gelegd en vervolgens gloeiend heet in bijvoorbeeld een kom water werden gegooid om dat water te laten koken.

Dat de Haagse regio ook in de late bronstijd (1050-800 v. Chr.) bewoond werd blijkt, naast de vindplaats aan het eind van de Laan van Meerdervoort, uit vondsten op de Waalsdorpervlakte (vindplaats 5). De vondsten bestaan weer voor het overgrote deel uit aardewerk. Het materiaal toont veel versiering, en is voor een deel een stuk dunner en fijner dan het aardewerk uit de midden bronstijd. Vuursteen wordt ook in deze periode nog veel gebruikt, zoals blijkt uit het fragment van een vuurstenen sikkel.

Het zijn beide vindplaatsen die al langer bekend zijn en maar zeer marginaal konden worden onderzocht. We weten er verder dan ook maar weinig van. Het onderzoek op de Waalsdorpervlakte -een proefopgraving om de archeologische waarde van het terrein te bepalen- heeft wel duidelijk gemaakt dat het hier een terrein van hoge archeologische waarde betreft: veel nederzettingssporen zijn hier bewaard gebleven.

Beide vindplaatsen worden in de 9de eeuw v. Chr. geplaatst², maar we moeten er rekening mee houden dat deze bewoning tot in de 8ste eeuw doorliep. Daarmee zijn we dan in de ijzertijd terechtgekomen.

1. Hilversum-scherven, gevonden bij ziekenhuis Bronovo.

2. Vuurstenen pijlpunten.

De ijzertijd

Vanaf 800 v. Chr. spreken we van de ijzertijd. We laten die periode doorlopen tot aan het begin van onze jaartelling, wanneer de Romeinen ons land gaan bezetten. Het is de tijd waarin de mens zich de technologie van het bewerken en smeden van ijzer enigermate meester heeft gemaakt. Maar ook nu geldt weer: als in onze streken al sprake was van ijzerproductie, dan was die toch heel bescheiden van omvang. De bewoning is ook niet zo erg verschillend van die van de bronstijd. Het gaat nog steeds om een verspreid levende boerenbevolking, die er kleine gemengde bedrijfjes op na hield.

Wat wel anders werd, was het landschap. Er is in het hoofdstuk over de geologie al uitgebreid over gesproken. Het midden van de ijzertijd is de periode van de Duinkerke I-transgressies. Deze hadden een grote invloed op het bewoningspatroon in het gebied. De verbeterde ontwatering van de veengebieden zorgde in onze streken aanvankelijk voor nieuwe woongebieden. Maar deze situatie was van korte duur. De getijdegeulen die het veen ontwaterden, zorgden er ook voor dat het land steeds vaker overstroomde. Het gebied kwam geleidelijk aan onder een behoorlijk pak klei te liggen en was weer minstens zo drassig -en onbewoonbaar- als voorheen.

Wat ook duidelijk anders was, is de intensiteit van de bewoning. De hoeveelheid vindplaatsen is een veelvoud van die van de bronstijd en dat kan niet anders betekenen dan dat de streek in de ijzertijd aan veel meer mensen onderdak bood dan in de periode daarvoor. Dat geldt overigens vooral voor late ijzertijd, want aan het begin van de ijzertijd is daar nog niets van te merken. Van de vroege ijzertijd is nog steeds maar nauwelijks iets bekend. De bronzen zwaardpuntbeschermer, daterend uit de 7de eeuw v. Chr., die al in de 19de eeuw samen met een eikenhouten schopje in de buurt van de

3. Eikenhouten schopje gevonden bij de Witte Brug.

Witte Brug is gevonden, is nog steeds het enige bewijs dat er zich in die vroege periode mensen “binnen de gemeentegrenzen van Den Haag” ophielden (afb. 3). Helaas zijn dit weer niet meer dan losse vondsten, waarvan zelfs de exacte vindplaats onbekend is. Zij staan dan ook niet op de kaart aangegeven. De enige echte vindplaats met materiaal uit deze fase ligt net buiten Den Haag, in de Herenstraat in Rijswijk (vindplaats 71). Deze ligt dus op de oudste strandwal en toont aan, dat die in deze periode in elk geval bewoonbaar was.

Van het midden van de ijzertijd zijn veel meer gegevens voorhanden. In die periode is door de verbeterde ontwatering het veen in het zuidwesten van Den Haag voor het eerst bewoonbaar geworden, en daar heeft men, gegeven het behoorlijk aantal vindplaatsen, met verve gebruik van gemaakt. Toch is enige voorzichtigheid op zijn plaats. Bij het merendeel van deze bewoningsplekken lijkt het om kleine zandkopjes (de restanten van de eertijds daar aanwezige strandwallen) te zijn gegaan vlakbij kleine geulen (vindplaatsen 16, 23, 48 en 98), waar permanente bewoning misschien niet zo voor de hand lag. Dat is nog wel het duidelijkst bij vindplaats 98, op de hoek van de Lozerlaan en de Erasmusweg, waar op een zandkopje met een diameter van niet groter dan 20 meter de sporen werden aangetroffen van een klein hutje. Deze had een afmeting van circa 3 bij 6 meter. Wellicht werden dit soort plaatsen alleen in bepaalde seizoenen bewoond of werden er specifieke, seizoensgebonden activiteiten ontplooid.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze plekken bezocht werden vanuit nederzettingen op de strandwallen. Duidelijk is dat die in de midden ijzertijd bewoond bleven worden, al zijn er niet veel vindplaatsen van bekend. Een duidelijk nederzettingsterrein uit deze periode is aangetroffen op de Waalsdorpervlakte (vindplaats 5).

Maar wat misschien nog belangrijker is, is dat we op dezelfde strandwallen mogelijk een glimp hebben opgevangen van het dodenbestel in die periode. Op Ockenburgh (vindplaats 12) zijn vlak bij elkaar drie kringgreppels gevonden. Het waren de laatste sporen van wat eens bescheiden grafheuvels moeten zijn geweest. Ze bleken te liggen op een verhoging in het landschap. Blijkbaar was het landschap enigszins dienstbaar gemaakt aan de ideeën van de toenmalige bewoners. Het heuveltje bleek in later tijd te zijn weggeërodeerd en daarna nog eens in de late ijzertijd te zijn verploegd. Graven en bijzettingen werden daarom niet aangetroffen. Aardewerk dat daar vlak naast werd gevonden, bleek echter uit de midden ijzertijd afkomstig te zijn.³

In de late ijzertijd, vanaf circa 200 v. Chr., zijn de veengebieden in zuidwest Den Haag weer onbewoonbaar. Wellicht heeft men zich op de dichtst bij de kust gelegen strandwallen teruggetrokken. Daar tenminste liggen alle bekende vindplaatsen en het zijn er nogal wat. Vondsten zijn bijvoorbeeld gedaan op het strand van Kijkduin, waar het strandwallenlandschap door de zee is aangevreten (vindplaatsen 24, 28, 53), aan het eind van de Laan van Meerdervoort (vindplaats 14), aan het Churchillplein bij het Congresgebouw (vindplaats 90) en op de Waalsdorpervlakte (vindplaats 5). Zelfs de binnenstad van Den Haag heeft op meerdere plekken (vindplaatsen 3, 95, 128) schervenmateriaal uit deze periode opgeleverd en dan zijn nog lang niet alle vindplaatsen genoemd. Helaas is er ondanks al die vondsten toch nog maar weinig van de late ijzertijd in ons gebied bekend. Dat heeft vooral te maken met het feit dat er nauwelijks grote opgravingen naar zijn geweest. Bij bovengenoemde vindplaatsen ging het om waarnemingen of kleine noodopgravingen. Grotere opgravingen als die van Ockenburgh (vindplaats 12) en de Dr. van Welylaan (vindplaats 130) hebben laten zien dat de lager gelegen delen in de duinen in cultuur gebracht werden en dat deze landbouwterreinen verkaveld werden middels smalle greppeltjes, die meestal niet meer dan 10 meter van elkaar verwijderd waren. Geploegd werd er met een keerploeg. Sporen daarvan zijn gevonden onder het Churchillplein en bij Ockenburgh. Boerderijplattegronden daarentegen zijn er nog niet aangetroffen, evenmin als sporen van het dodenbestel.

We laten traditioneel de ijzertijd stoppen wanneer de Romeinen zich in ons land gaan vertonen. Maar juist die periode vlak voor hun komst is in onze streken in nevelen gehuld. Alle tot nu toe met C14 gedateerde vondstcomplexen blijken namelijk niet jonger te zijn dan het begin van de 1ste eeuw v. Chr.⁴ Er zijn geen vondsten die later in die 1ste eeuw kunnen worden geplaatst. Het zou dus wel eens zo kunnen zijn dat het een tijdlang stil was in onze duinen. Het waarom van deze mogelijke ontvolking is nauwelijks te geven. Er is wel verband gelegd met de campagnes van Julius Caesar, die zich weliswaar niet tot ons gebied uitstrekten, maar toch een verwoestend effect hadden op een veel groter areaal.⁵

In elk geval werd, zo lijkt het, na enige tijd het gebied in bezit genomen door nieuwkomers, die uit het noorden afkomstig waren en die zich ten tijde van de Romeinen in onze streken ophielden. Dat ze uit het noorden kwamen, lijkt hun materiële cultuur aan te geven: de overeenkomsten met materiaal uit het Friese gebied zijn groot, terwijl er juist grote verschillen zijn met het materiaal van de hierboven genoemde late ijzertijdboeren. De nieuwkomers kennen we ook bij naam: het waren de Cananefaten. En het feit dat we hun naam kennen, betekent dat we in een nieuwe periode zijn aangeland: de Romeinse tijd.

De Romeinse tijd

Rond het begin van onze jaartelling trokken Romeinse legers ons land binnen. In eerste instantie gebruikten ze onze streken alleen als een uitvalsbasis voor de verovering van Germanië. Pas omstreeks het midden van de 1ste eeuw na Chr. werd deze politiek verlaten. Vanaf dat moment begon het deel van ons land dat bezuiden de Rijn ligt, dus ook onze regio, echt deel van dat grote rijk uit te maken. Dat bleef zo tot aan het vierde kwart van de 3de eeuw.

Met de komst van de Romeinen kwam er een eind aan de prehistorie in ons land. De Romeinen waren een geletterd volk -we gebruiken heden ten dage nog steeds hun schrift- en in hun geschriften is er een (heel bescheiden) plaats ingeruimd voor de beschrijving van ons gebied en de bewoners daarvan. Daardoor kennen we ook de naam van het volkje dat zich in onze streken ophield en die we in het vorige hoofdstuk al even meldden: de Cananefaten of Caninefaten.⁶

Bij het uitkomen van de eerste archeologische-geologische kaart was er van de Romeinse tijd in de Haagse regio nog niet zo heel veel bekend. Er was ooit grootschalig onderzoek geweest op Ockenburgh in de jaren dertig en, nog veel langer geleden, op Arentsburgh in Voorburg. Daarnaast was er in Rijswijk in de jaren zeventig de grote opgraving van een Cananefaats boerendorpje geweest, Rijswijk-de Bult. Voor de rest ging het voornamelijk om vondstmeldingen en waarnemingen, en die waren alleen genoeg om te laten zien dat het gebied in de Romeinse tijd bewoond geweest was. Een samenhangend verhaal hadden deze vondsten niet opgeleverd.

Dat is op dit moment wel anders. Veel van de grootschalige opgravingen die de afgelopen 17 jaar in Den Haag zijn uitgevoerd, vonden plaats op Romeinse sites. Dat heeft geleid tot een compleet nieuw beeld, dat op zijn minst verrassend mag worden genoemd. Voor het eerst is er een echt verhaal te schrijven over de Romeinse geschiedenis van ons gebied.

Landschappelijk was de Haagse regio er in het begin van de jaartelling duidelijk anders aan toe dan in de periode daarvoor. De overstromingen waren over; het drassige gebied van het huidige Den Haag zuidwest en het Wateringe Veld was zodanig ontwaterd door de aanwezige geulen, dat de zandige oevervallen prima bewoningsplekken voor de inheemse bevolking geworden waren. Daar maakte men dan ook volop gebruik van. Sites als de Lozerlaan (vindplaats 31), de Erasmusweg (vindplaats 35) en de Meppelweg (vindplaats 17) waren ten tijde van de eerste archeologische-

geologische kaart al bekend; daar zijn nog grote gebieden als Parkbuurt Oosteinde in het Wateringseveld (vindplaats 118) bijgekomen.

Wanneer deze bewoning precies een aanvang nam is nog niet bekend. Er is daarover in het vorige hoofdstuk al het een en ander gezegd.⁷

Hoe het ook zij, de Haagse bodem was in deze periode “bewoonbaarder dan ooit”: ook in de duingebieden zijn er op vele plekken resten gevonden van de inheemse, Cananefaatse, bevolking. Voorbeelden daarvan zijn aan de Scheveningseweg (vindplaats 76), aan de Johan Willem Frisolaan (vindplaats 104) en aan het Han Stijkelplein (vindplaats 103) gevonden en deze reeks is zeker niet uitputtend.

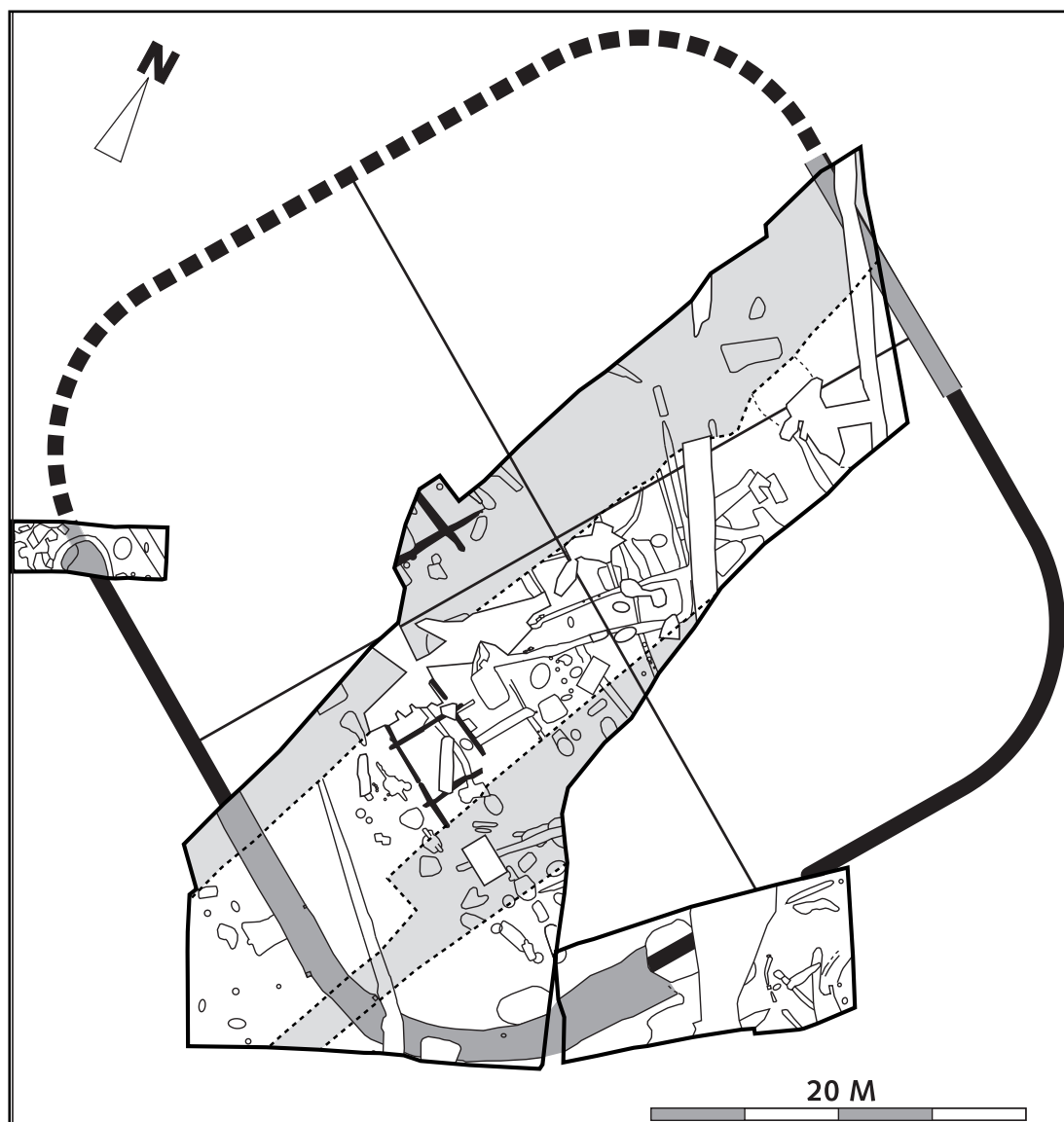
Het zal duidelijk zijn dat deze Cananefaten, net als hun prehistorische voorgangers, het boerenbedrijf uitoefenden. Daar zijn ook volop bewijzen voor. In de duingebieden blijkt dat uit het veelvuldig voorkomen van ploegsporen in de bodem en zowel in de klei- als de duingebieden door de grote hoeveelheden dierenbot, die afkomstig geweest moeten zijn van hun veestapel.⁸

Zeker de vruchtbare kleigebieden zullen zeer geschikt geweest zijn voor het weiden van allerhande vee. De boerderijen stonden lang niet altijd geïsoleerd. Langs de Erasmusweg en bij de Lozerlaan bijvoorbeeld lijkt zich, net als overigens in het Wateringseveld, op de daar aanwezige oeverwallen een lang lint van bebouwing in de vorm van hoeven en boerderijen te hebben ontwikkeld. Die boerderijen hadden het klassieke model: ze waren drieschepig met een woon- en stalgedeelte, gebouwd van hout, met vlechtwanden, aangestroken met leem.

Natuurlijk had de bezetter zijn invloed op de oorspronkelijke bevolking. Dat kon nauwelijks anders, gegeven de grote technologische voorsprong die de Romeinen hadden. Het blijkt in eerste instantie uit de materiële nalatenschap. Naast de eigen, inheemse ceramiek werd bijvoorbeeld het echte Romeinse aardewerk gebruikt, en dat gebeurde in toenemende mate naarmate de tijd verstreek. Een fraai voorbeeld van deze import is ook de Romeinse bronzen kan (afb. 4), die bij de Lozerlaan werd gevonden in de onmiddellijke nabijheid van een inheemse cultusplaats (vindplaats 31).

4. Bronzen kan van de Lozerlaan.

5. Het fortje van Ockenburgh.

Sommige Cananefaten ondergingen heel direct die culturele douche door in het Romeinse leger te gaan. In Poeldijk (vindplaats 51) is in de jaren zeventig een bronzen diploma gevonden, uitgereikt na 25 dienstjaren aan de zoon van Amandus (zijn eigen naam is ons niet overgeleverd), een Cananefaat.⁹

Het onderzoek van de afgelopen jaren heeft aangetoond, dat er niet alleen inheemse en soms ietwat geromaniseerde boeren het gebied bevolkten. Er woonden nogal wat lieden die oorspronkelijk van buiten de streek kwamen en een heel andere achtergrond hadden. Er liepen behoorlijk wat Romeinse soldaten rond, naast allerlei handels- en ambachtlieden en andere neringdoenden. Dat had allereerst te maken met het feit dat het bestuurlijk centrum van het gebied in onze regio gevestigd was. Dat was de Romeinse stad die we kennen onder de naam Forum Hadriani of Municipium Aelium Cananefatium en die gelegen was op de oudste strandwal ongeveer halverwege tussen de Maas en de Rijn (vindplaats 2). Al in het midden van de 19de eeuw werd er gegraven en dat werd aan het begin van de 20ste eeuw nog eens dunnetjes overgedaan. De eerste opgraving bracht allerlei stenen gebouwen aan het licht, zoals bijvoorbeeld het badgebouw dat in de vorige editie stond afgebeeld. Het latere onderzoek bracht vooral gebouwsporen aan het licht die er door hun

strakke eenvormigheid tezamen uitzien als een moderne stadswijk. Het heeft er alle schijn van dat Forum Hadriani een doelbewuste stadsstichting was, systematisch aangelegd zoals de Romeinen dat gewoon waren. Dat moet ergens aan het eind van de 1ste eeuw na Chr. zijn gebeurd en het is niet zo waarschijnlijk dat de Cananefaten zelf deze stad gingen bewonen, al zullen er in een later stadium zeker ook vertegenwoordigers van die stam er hun plek hebben gevonden.

Forum Hadriani is daarmee de eerste uitheemse bewoningsplek in de Haagse regio in de Romeinse tijd. In het duingebied blijken zich er nog minstens twee te hebben bevonden. Zowel de site aan de Scheveningseweg (vindplaats 76) als die op Ockenburgh (vindplaats 12) heeft Romeinse militairen gehuisvest. Dat dat op Ockenburgh het geval geweest is, mag op zijn minst verrassend heten. Het terrein was al in de jaren dertig onderzocht door dr. Holwerda en die had er een simpele inheemse nederzetting in gezien. Onderzoek in de jaren negentig heeft echter duidelijk gemaakt dat dat absoluut het geval niet kan zijn geweest. Een van de belangrijkste vondsten van die campagne was namelijk de plattegrond van een klein Romeins fort (afb. 5). Het fort stond aan de basis van de nederzetting: er groeide in de loop van de tijd een dorpje bij in de buurt, bewoond door mensen die een betrekkelijke welstand genoten, getuige de vele bijzondere vondsten en het bijna uitsluitend voorkomen van Romeins importaadewerk. Ook dit zullen lang niet altijd Cananefaten geweest zijn. Dat die forten bevolkt werden door soldaten die ook met paarden konden omgaan, kan blijken uit de vondst van een aantal paardengraven die zich rond het fort bevonden (afb. 6). Ook de nederzetting aan de Scheveningseweg, ontdekt in 1984, en slechts voor een klein deel onderzocht, heeft een militaire bezetting gekend. Dat blijkt uit de grote hoeveelheden “militaria” die daar gevonden zijn, voorwerpen die met de Romeinse wapenrusting te maken hebben.¹⁰ Beide vindplaatsen zijn wat vondstmateriaal betreft eigenlijk identiek, ondanks een onderscheid in datering: het fort van Ockenburgh dateert uit de 2de eeuw na Chr., terwijl de militaria van de Scheveningseweg overwegend uit de 3de eeuw na Chr. komen. Dat kan echter liggen aan het feit dat beide vindplaatsen maar zeer ten dele zijn onderzocht.

6. Eén van de paardengraven van Ockenburgh.

Al deze “afwijkende” vindplaatsen moeten gezien worden tegen de achtergrond van de specifieke geografische situatie van het gebied. Het was namelijk in twee opzichten een echte grensstreek. De rijksgrens met al zijn fortificaties, de *limes*, gesitueerd langs de Rijn was erg dichtbij. De kust was zelfs nog dichterbij en ook die moet waarschijnlijk als een grens worden opgevat. Het is bepaald niet denkbeeldig dat ook die met fortificaties beveiligd is geweest.

Binnen een dergelijk systeem is de aanwezigheid van soldaten in het duingebied, het directe achterland, niet meer dan logisch. Zij waren daar om de infrastructuur te beveiligen. Het is goed voorstelbaar dat ze kruispunten van wegen bewaakt hebben.

Het onderzoek van de afgelopen jaren heeft in elk geval duidelijk gemaakt dat die infrastructuur behoorlijk goed ontwikkeld was. Het meest beeldend wat dat betreft is natuurlijk de vondst geweest van een Romeinse weg in het Wateringse Veld, geflankeerd door een aantal mijlpalen (afb. 7; vindplaats 123). De aanwezigheid van deze mijlpalen geeft aan dat het om een hoofdweg gaat en er staat op een van de palen vermeld hoe groot de afstand was tot de hoofdplaats van de regio, het Municipium Aelium Cananefatium oftewel Forum Hadriani. De palen zijn er neergezet tijdens de regeringen van de keizers Antoninus Pius, van Caracalla, van Gordianus en van Decius en beslaan daarmee een eeuw (150-250 na Chr.). Vooral die laatste twee baren nogal opzien, omdat er van activiteiten van die twee in ons gebied eigenlijk niets bekend was. Het toont waarschijnlijk wel het belang aan dat het centrale gezag stelde in het in standhouden van de infrastructuur ter plekke.¹¹

Met al die monden die gevoed moesten worden, is het niet verwonderlijk dat de economie van de regio behoorlijk ontwikkeld was. Misschien ligt daarin dan ook wel de oorzaak voor die grote hoeveelheid vindplaatsen.

7. De mijlpalen in het veld.

Maar deze medaille had ook een keerzijde. In het derde kwart van de 3de eeuw lijkt het met de Romeinse aanwezigheid gedaan en niet alleen dat: het hele gebied lijkt te zijn ontvolkt. Vanuit de bronnen is bekend dat zich in die periode invallen voordeden, die ook succesvol konden zijn omdat de grensverdediging sterk verzwakt was. Keizers en troonpretendenten gebruikten het leger voor hun eigen ambities en vochten hun conflicten uit ver verwijderd van de plek waar die soldaten echt nodig waren.

In hoeverre die invallen ook ons gebied teisterden, is eigenlijk niet bekend. Archeologisch is er nog niets van aangetoond. Maar met het wegtrekken van de bewoners van de forten en de hoofdstad stortte de lokale economie, afhankelijk als die was van al die “niet-productieven”, natuurlijk volledig in. Misschien is dat wel de hoofdoorzaak geweest voor het einde van de Romeinstijdige bewoning ter plekke.

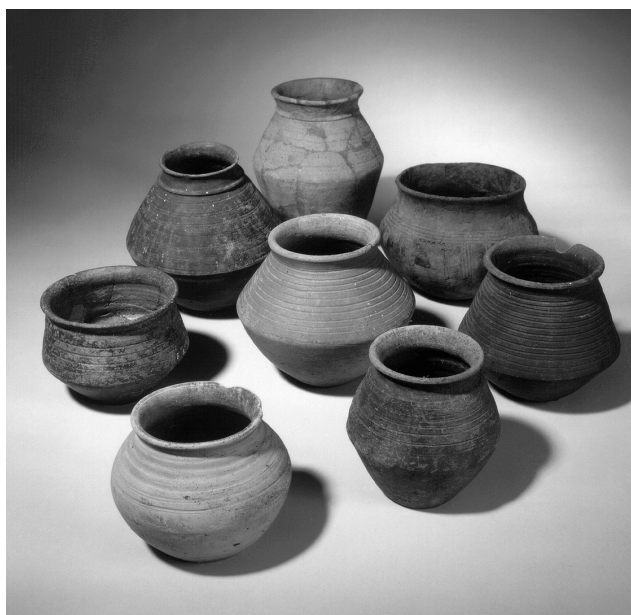
De vroege middeleeuwen

Zo veel vindplaatsen als de Romeinse tijd heeft opgeleverd, zo weinig zijn er bekend uit de periode daarna. Het zijn er minder dan een handvol en dat maakt het contrast met de Romeinse periode, waarbij het gaat om tientallen sites, des te opvallender.

Duidelijk is dat het bevolkingsaantal in de vroege middeleeuwen slechts een fractie kan hebben beslagen van de hoeveelheid mensen die er in de eerste eeuwen van onze jaartelling rondliepen. Dat blijkt ook uit pollenonderzoek. Het open landschap dat zo karakteristiek was voor de Romeinse tijd maakte in de periode daarna plaats voor één dat veel bosrijker was. Het heeft er alle schijn van dat de natuur in de eeuwen na de Romeinse tijd de macht weer naar zich toe had getrokken.

Vondsten uit de 4de en 5de eeuw zijn er niet, een enkele losse scherf daargelaten. Wel is op enkele plaatsen 6de-eeuws materiaal aangetroffen en we moeten er dus voorlopig van uitgaan dat in die eeuw onze regio weer bewoond ging worden.

Bij het uitkomen van de vorige kaart was de enige duidelijke vroeg middeleeuwse vindplaats het grafveld op Ockenrode (vindplaats 29). Drieëntwintig grafurnen, deels opgegraven en voor een ander deel geraapt in 1955 (afb. 8), gaven in elk geval aan dat er zich een nederzetting uit die periode in de directe omgeving zou moeten bevinden. Die nederzetting is intussen daadwerkelijk gelokaliseerd. Het grote Romeinse nederzettingsareaal bij Ockenburgh (vindplaats 12) bleek namelijk ook een Merovingische component te bevatten.¹² Hoe groot deze bewoningskern geweest

8. Enkele van de urnen van Ockenrode.

is, is nog onbekend. Een opgraving in 1987 (vindplaats 87) op het terrein van de Waterleiding-duinen aldaar heeft wel duidelijk gemaakt dat deze zich ten zuiden van de Romeinse bewoningsareaal moet hebben bevonden.

In de afgelopen zeventien jaar is nog een tweede, belangrijke vroeg-middeleeuwse nederzetting aangetroffen. Deze vindplaats is gesitueerd in de omgeving van de Johan van Oldenbarneveltlaan en het Frankenslag (vindplaats 75) en moet vanaf de 6de tot aan de 8ste eeuw bestaan hebben. Hier zijn sporen gevonden van kleine behuizingen en enkele hutkommen, in de grond ingegraven werkplaatsjes. IJzerslakken lijken aan te geven dat dit metaal op bescheiden schaal gewonnen en bewerkt werd.¹³

Opvallend en waarschijnlijk niet toevallig is het feit dat beide Merovingische vindplaatsen tegen een Romeinse aan gelegen zijn. Het moet destijds een bewuste keuze geweest zijn: de bodem was daar door al het weggeworpen afval een stuk vruchtbaarder geworden. Het is dan ook niet voor niets dat zowel op Ockenburgh als aan de Scheveningseweg (vindplaats 76) in het Romeinse niveau sporen van vroeg-middeleeuwse beakkering zijn aangetroffen. Het geeft ook weer aan hoe leeg het land weer geworden was: deze pioniers hadden de “luke” dat ze deze specifieke, extra vruchtbare terreinen uit konden kiezen. Ze zullen door een rijkere vegetatie ook duidelijk herkenbaar geweest zijn.

Gek genoeg zijn er niet zoveel aanwijzingen voor bewoning die zich tot in de 9de of 10de eeuw heeft uitgestrekt. De enige vindplaats met materiaal uit deze latere fase is die aan de Ereprijsweg (vindplaats 20) en daar gaat het helaas slechts om een uitgestoven en maar nauwelijks gedocumenteerd niveau. In hoeverre de pioniers van Ockenrode en het Frankenslag het begin van een nieuwe en ononderbroken bewoningsperiode hebben ingeluid, blijft daarom voorlopig nog ongewis.

De late middeleeuwen

11de-13de eeuw

De landschappelijke ontwikkeling van de Haagse regio verliep van de 11de tot de 13de eeuw letterlijk stormachtig. Stormvloed en zorgden voor forse afslag van de kust. Eerder ontgonnen gebieden werden onbruikbaar door bedekking met een dik pakket zand dat door de wind van de kust landinwaarts werd geblazen. De Jonge Duinen werden gevormd. Dit proces van afbraak en bedekking bleef ook na de 13de eeuw een rol spelen. In Den Haag zijn onder andere op de Waalsdorperpolder, aan de Johan de Wittlaan en aan de Johan van Oldenbarneveltlaan overstoven akkers en lagen met nederzettingen afval uit de 12de en 13de eeuw gevonden (vindplaatsen 5, 44, 70 en 89). Niet alleen langs de kust ondervond men hinder van de stormvloed en. De Oude Rijnmond werd door de verplaatsing van het duinzand afgesloten, waardoor de waterhuishouding in Zuid-Holland veranderde. De Maas voerde nu veel meer water. Langs de Maasmond werden als gevolg van de stormen stukken land weggeslagen en op andere delen werd een kleidek afgezet (Duinkerke III). Die kleiafzettingen reikten ook tot ver in Wateringen en zuid-west Den Haag. De aanleg van dijken moest een herhaling van de overstromingen voorkomen. Het achterliggende gebied kon nu veilig worden ontgonnen. In de Uithofspolder en de Escampolder zijn sporen van ontginningssloten en afval gevonden die aangegeven dat er in dit gebied in de 12de en 13de eeuw werd ontgonnen (vindplaatsen 30, 33, 42 en 62). Belangrijke stimulansen voor de ontginningen gingen uit van de graven van Holland die woeste gronden in leen uit gaven. In de 13de eeuw kwam in een groot deel van polders in het zuiden van Den Haag in handen van een twee cisterciënzerinnenkloosters, een uit Noordwijk en het in 1229 gestichte klooster in Loosduinen. Het klooster Leeuwenhorst in Noordwijk had in de Uithofspolder een tweetal zogenaamde uithoven, kloosterboerderijen die ver van het

klooster lagen. Bij grondwerkzaamheden in de Uithof zijn een waterput en muurresten van een van de boerderijen gevonden (vindplaats 58).

De graven van Holland reisden heen en weer tussen hun vele bezittingen in Holland in Zeeland om recht te spreken en het gebied te besturen. Aan het einde van de 12de eeuw en het begin van de 13de eeuw bezaten zij een hof te Loosduinen.

Graaf Floris IV wordt gezien als de stichter van het grafelijk hof op het huidige Binnenhof. De stichting van dit hof valt samen met de schenking van de grafelijke bezittingen in Loosduinen ten behoeve van de stichting van het cisterciënzerinnenklooster. Het Binnenhof ligt op een smalle duinrug die aan westzijde begrensd werd door een duinmeertje, de latere Hofvijver, en aan de zuidzijde door lagere gronden (een met veen opgevulde strandvlakte). De aantrekkelijkheid van deze locatie werd verhoogd, doordat het aan de noordzijde grensde aan een bos, het Haagse bos, dat uitstreekte naar de bossen in Kennermerland en daarmee een groot jachtgebied vormde. In 1229 stond hier of in de directe omgeving de hofstede van vrouwe Meilend. De graaf kocht dit van de heer van Wassenaar en het is waarschijnlijk de basis geweest, waaruit het hofcomplex is ontstaan. Aanvankelijk bestond het hof uit een aantal woongebouwen, die nu achter de Ridderzaal zijn gelegen. Graaf Willem II liet het complex uitbreiden met een ontvangstzaal. Maar zijn opvolger Floris IV wordt gezien als degene die de vormgeving van deze zaal, de Ridderzaal, bepaalde. Vanaf 1270 houden de graven steeds vaker hof in Den Haag. Als reden voor de grafelijke vestiging hier wordt naast de aanwezigheid van een jachtgebied, het ontbreken van een machtige stedelijke elite genoemd.

In later tijd is er zeer veel verbouwd en bijgebouwd op het Binnenhof, en stallen en bedrijfsgebouwen werden op het Buitenhof gebouwd. Uitbreidingen waren vooral nodig vanaf het einde van de 14de eeuw toen de graaf permanent in Den Haag verbleef. Uiteindelijk ontstond er een schil van bebouwing rond de pleinen en tuinen om de Ridderzaal heen. Dit complex was omringd door grachten en een vijver die met elkaar in verbinding stonden. De aanvoer van vers water werd geregeld door een verbinding met de Haagse Beek.

Het archeologisch onderzoek is hier al in 1770 begonnen met opgravingen in de hofkapel (vindplaats 1). Deze kapel is eind 13de eeuw gebouwd en was de laatste rustplaats van de graven van het Beierse Huis (1349-1433), van de aan de kapel verbonden kanunniken en van vele andere prominenten.

Bij de diverse restauraties in de 19de en 20ste eeuw is veel bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd en maar in zeer beperkte mate archeologisch onderzoek. Tot nu toe is er geen materiaal gevonden dat wijst op bewoning voor 1230. Het aardewerk dat op het Binnenhof is gevonden bestaat voor het grootste deel uit drinkkannen van steengoed. Deze werden in grote hoeveelheden aangevoerd uit Duitsland. Uit diverse opgravingen in Den Haag blijkt dat overal waar adellijke lieden hebben gewoond in de 13de en 14de eeuw, het aandeel van het geïmporteerd steengoed ten opzichte van het aandeel regionaal geproduceerd aardewerk zeer hoog is. Daar waar het gewone volk woonde prevaleerde het goedkopere regionale gebruiksaardewerk.

Het archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof omvatte onder andere onderzoek van de funderingen van de Spuiport en de Hofpoort. De Spuiport was de zuidelijke toegangspoort van het hof. Aanvankelijk, in de eerste helft van de 14de eeuw, stond het poortgebouw met twee ronde torens in de gracht. Later werden de torens vervangen door achtkantige exemplaren. De plattegrond van deze bouwfase is in het plaveisel van de Hofplaats met messingplaten gemarkeerd. Achter de poort lag een brug die leidde naar de binnenpoort, de Hofpoort. Bij waarnemingen bleek dat de poort op de overgang van zand naar veen is gebouwd, de funderingen dateren uit het einde van de 14de eeuw.

De aanwezigheid van het Hof is zeer bepalend geweest voor de ontwikkeling van het dorp die Haghe. In 1242 wordt het die Haghe voor het eerst genoemd. Waarschijnlijk bestond de bebouwing van het gehucht maar uit enkele boerderijen en een klein kerkgebouw. De oudste vondsten die betrekking hebben op het middeleeuwse die Haghe dateren uit de tweede helft van de 13de eeuw. Het betreft dan sporen van landbewerking op de duinrug achter de Hoogstraat (vindplaats 95). In de 13de eeuw werden alleen kerken, kloosters, adellijke huizen en andere belangrijke gebouwen in steen uitgevoerd. In de directe omgeving van het Hof zijn vermoedelijk maar enkele stenen gebouwen geweest en werd er nog voornamelijk in hout gebouwd.

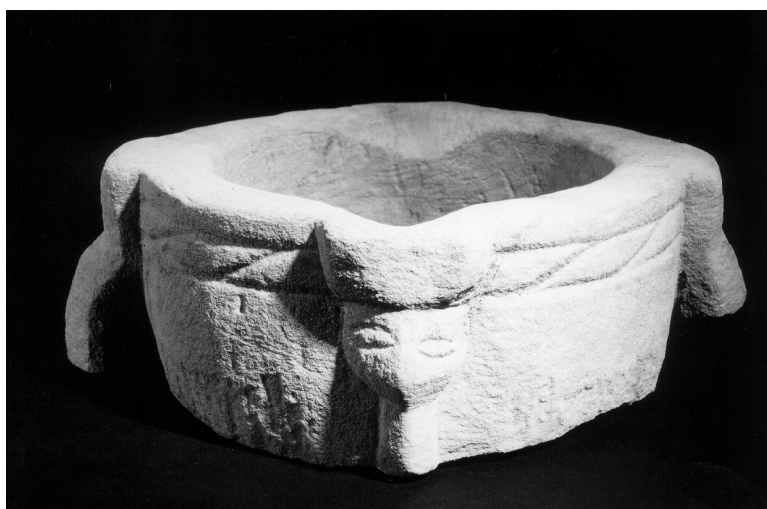
Het oudste klooster dat binnen de huidige gemeentegrenzen van Den Haag valt, is het cisterciënzerinnenklooster dat omstreeks 1229 in Loosduinen door graaf Floris IV en zijn echtgenote Machteld van Brabant werd gesticht. Het was een aanzienlijk klooster met veel landerijen. Van dit klooster rest tegenwoordig alleen de kerk, tegenwoordig de Hervormde kerk aan de Willem III straat. De kerk staat op een duintop direct naast een met zand overstoven strandvlakte. In 1970 werden in deze kerk links en rechts van het altaar vijf 13de- en 14de-eeuwse grafkelders blootgelegd (vindplaats 50). De graven waren geruimd. Twee kelders waren aan de binnenzijde wit bepleisterd en versierd met roodbruine beschilderingen in de vorm van leliekruizen en rozetten.

Graaf Willem II, de opvolger van Floris IV, liet tijdens zijn regering (1239-1256) in het buurtschap Eik en Duinen, waar nu de begraafplaats met die naam ligt, een bakstenen kapel bouwen. Van deze kapel is nu nog een ruïne over. Bij archeologisch onderzoek in de omgeving van de kapel bleek dat de ondergrond bestaat uit overstoven strandvlakte waaruit een zandkopje opsteekt (vindplaats 127).

Vanaf de 13de eeuw werden ook huizen van belangrijke ambachtsheren in steen uitgevoerd. Soms betrof het boerderijen met een stenen kamer, in andere gevallen ging het om versterkte huizen met een kasteelachtige allure.

Binnen de gemeentegrenzen zijn sporen gevonden van twee boerderijen met een stenen kamer. In het recreatiepark Madestein liggen de funderingen van de boerderij met een stenen kamer Huis de Camp uit de eerste helft van de 13de eeuw (vindplaats 54). De stenen kamer heeft een half verdiepte kelder. Sporen van de bijbehorende houtbouw zijn niet gevonden. In de 14de eeuw werd de boerderij uitgebreid met een stenen aanbouw. Het huis werd toen bewoond door de familie Van de Camp, ambachtsheren van Monster. De voornaamheid van het gebouw en zijn bewoners werd benadrukt door een brede gracht rondom het erf. Deze boerderij is rond 1500 afgebroken en vervangen door een veel groter gebouw. De funderingen uit de verschillende periodes zijn nog steeds zichtbaar en voor het publiek toegankelijk.

Huis te Hoeke is het stamhuis van de ambachtsheren van Wateringen en is in 1215 gesticht. Waarnemingen in 1969 aan de Bovendijk brachten pakketten baksteenpuin aan het licht, die waarschijn-

9. Fragment van een 14de-eeuwse zandstenen vijzel.

lijk afkomstig zijn van de stenen kamer (vindplaats 49). Rond het terrein, waarop de middeleeuwse stenen kamer Huis ten Hoeke heeft gestaan, is in 1999 een groot oppervlak met middeleeuwse en post-middeleeuwse sporen onderzocht. Resten van bebouwing zijn hierbij niet aangetroffen, de sporen bestaan voornamelijk uit greppels die onderdeel moeten hebben uitgemaakt van de landerijen daaromheen. Het vondstmateriaal bestrijkt de hele periode van bewoning vanaf de 13de eeuw. Eén vondst mag, vanwege zijn zeldzaamheid, niet onvermeld blijven. Het betreft een 14de-eeuwse zandstenen vijzel (afb. 9).

Historische gegevens met betrekking tot het perceel waarop Westerbeek is gebouwd, voeren terug tot in de 13de eeuw. In de 15de eeuw heeft het een kasteelachtig uiterlijk (vindplaats 4).

Het kasteeltje de Binckhorst, langs de Trekvliet en achter de Binckhorstlaan is van 1308 of ouder (afb. 10). Het werd diverse malen afgebroken en opnieuw opgebouwd. In de 18de eeuw is het kasteel verbouwd tot landhuis. Bij de diverse kleine onderzoeken, vanaf 1935, werden geen oudere dan 15de-eeuwse gebouwresten aangetroffen (vindplaats 15).

In Rijswijk stond tussen 1380 en 1393 het kasteel Hodenpijl (ook wel Blotinghe genoemd). Dit kasteeltje, met een rechthoekig grondplan van circa 16 bij 17 m is compleet onderzocht (vindplaats 27). Het kasteeltje werd bij wijze van straf voor Dirk van Hodenpijl afgebroken in 1393. De losgebikte stenen werden vervoerd naar het Binnenhof en daar gebruikt voor verbouwingen.

Er waren ook diverse adellijke stadshuizen. Deze lagen aan het Lange Voorhout, de Lange Vijverberg en dichtbij de Grote Kerk. De bekendste van deze huizen is het huis van Brederode. De 14de-eeuwse kelders van dit gebouw liggen onder het 16de-eeuwse stadhuis (vindplaats 26). De kelder, die 16 bij 8 meter meet behoorde waarschijnlijk tot een type huis met twee woonlagen boven een kelder, waarbij de eerste woonlaag iets boven het straatniveau lag.

Van het huis van Van Arkel, dat achter het Lange Voorhout moet hebben gelegen, zijn de gebouwsporen verdwenen. Er zijn achter de Kloosterkerk wel aanwijzingen gevonden voor de nabijheid van een (adellijk) huis. Het betreft een greppelsysteem en grote hoeveelheden 14de-eeuws steengoed (vindplaats 108).

10. Het huis te Binkhorst in de 18de eeuw.

14de eeuw

Vanaf de 14de eeuw werden ook door niet-adellijke personen stenen huizen gebouwd. Deze huizen werden in eerste instantie op de duinrug gebouwd en zijn vaak voorzien van kelders (vindplaatsen 26, 52 en 79). Tijdens opgravingen op het Raadhuisterrein aan de Dagelijkse Groenmarkt werden daar voorbeelden van gevonden. De kelders waren maar half zo groot als die van het Huis van Brederode. In de wanden van deze kelders waren nissen uitgespaard om blakers of olielampjes te kunnen plaatsen. Het grondwater was vanaf het niveau van de keldervloeren eenvoudig te bereiken, vandaar dat in vele keldervloeren waterputten waren aangebracht.

Op het hoogste punt op de duinrug werd in het midden van de 14de eeuw een kerkgebouw gebouwd, ter plekke van de huidige St. Jacobskerk. Deze diende als vervanging van het houten parochiekerkje uit het einde van de 13de eeuw. Er zijn tot nu toe geen sporen aangetroffen van zowel de 13de-eeuwse als de 14de-eeuwse kerk.

Het veengebied net ten zuiden van de duinrug met daarop de Grote Kerk en het Binnenhof werd doorsneden door veenstroompjes die afwaterden op de Schenkwatering. Een van die stroompjes, het Spui, werd in 1344 gekanaliseerd en verlengd zodat er een verbinding tot stand kwam tussen het grachtenwater van het Binnenhof en de Vliet. Dit kanaal werd de belangrijkste aan- en afvoerweg voor goederen en grondstoffen.

Bij het uitgraven van het Spui werd de uitgegraven grond op de kant gestort waardoor verhoogde kades ontstonden. Tijdens de aanleg van de stadsverwarming in de jaren negentig bleek dat deze stort vermengd was met 14de-eeuws afval en verloren voorwerpen. Hieronder bevonden zich pelgrims-insignes, pelgrimsampullen en een gouden munt (vindplaats 107). Uit een opgraving aan het Spui, bij de aanleg van de tramtunnel die dwars door het Spui gaat, bleek dat in de ondergrond van de kade afvalkuilen waren uitgegraven en dat er later puinpakketten zijn opgebracht (vindplaats 124).

De eerste bewoning langs het Spui dateert uit het derde kwart van de 14de eeuw (vindplaats 88).

Alvorens men hier kon bouwen werd een ontginningsslootje gedempt en een strook grond evenwijdig aan het Spui opgehoogd. Van de vroegste houten huizen is weinig meer bewaard gebleven als enkele houten palen en een lemen vloerniveau met brandsporen en een aspot. De haard lag midden in de kamer om contact met de houten wanden te voorkomen. Er was ook nog geen schoorsteen, de rook verdween door ventilatiegaten in het dak. Iets verder ontwikkeld waren de houten huizen met bakstenen hardvloeren en ondiepe funderingsmuurtjes van rond 1400 (vindplaatsen 91 en 101).

Even voor 1400 verschenen de eerste stenen huizen langs het Spui, dichtbij het Binnenhof (vindplaatsen 112 en 124). Van deze huizen zijn brede funderingen met spaarbogen gevonden, die met gemak een zware stenen opbouw hebben kunnen dragen.

Vanaf de 14de eeuw werden er gebouwen ingericht speciaal voor de verzorging van armen, bejaarden, reizigers, krankzinnigen en leprozen. Een van die gebouwen is archeologisch onderzocht. Tussen 1355 en 1904 was tussen de Annastraat, de Driehoekjes en de voormalige Gasthuissteeg het St. Nicolaasgasthuis gevestigd. Reizigers en zieke hofdienaren waren de eerste gebruikers van het gasthuis. Al gauw werden de voorzieningen uitgebreid met een nachtasiel voor zwervers, een grote ziekenzaal en bedrijfsgebouwtjes in de binnentuin en een aparte kapel aan de overzijde van de steeg. Vanaf de 17de eeuw kwam de nadruk te liggen op verzorging van ouden van dagen. In de jaren zestig en eind jaren negentig is er onderzoek gedaan op het Gasthuisterrein (vindplaatsen 26 en 128). Het eerste onderzoek betrof enkele funderingen van de kapel.

In 1999 vond er een opgraving plaats op het terrein tussen Annastraat en Grote Halstraat. De opgegraven gebouwsporen, die vanaf de 15de eeuw dateren, zijn fragmentarisch. Een aantal gebouwen was aanvankelijk grotendeels van hout. Er is vooral veel eenvoudig gebruiksardewerk gevonden.

Midden 14de eeuw-15de eeuw

Tot 1370 fungeerde de Spuistraat grofweg als zuidelijke grens van de bebouwde kom van het dorp die Haghe. Alleen langs de uitvalswegen naar Delft, de Wagenstraat en het Spui, liep de bebouwing nog wat door.

Deze grens loopt zuidelijk van de overgang van de duinrug naar de venige strandvlakte, de Spuistraat loopt dus al door nat gebied. De keuze om in het veengebied te gaan wonen, lijkt niet te zijn ingegeven door ruimtegebrek op de duinrug. Weliswaar was een groot deel van Den Haag grafelijk gebied waar men zich zonder connecties met het hof niet mocht vestigen, maar ten westen van de Grote Kerk bleven eeuwenlang nog plekken op de duinrug onbebouwd. De redenen om toch de minder geschikte veengrond te bebouwen, waren de voordelen van de nabijheid van het hof, van hoofd- en waterwegen en de aanwezigheid van veenstroompjes, die voor diverse ambachten het benodigde water leverden. Vanaf 1370 trekt men nog iets zuidelijker tot aan de huidige Gedempte Gracht. Uit onderzoek in het gebied ten zuiden van de Grote Marktstraat blijkt, dat een aantal veenstroompjes afwaterden op een wetering, de voorloper van de Gedempte Gracht. In het gebied werd in de 14de eeuw eerst veen gewonnen in kleine turfputten (vindplaats 83). De putten zijn weer aangevuld met zand (afb. 11). Daarna is het terrein opgehoogd met veenbagger en huisafval en verder ontwaterd door middel van aanleg van extra sloten. Langs de veenstroompjes en de gracht werden ambachten uitgeoefend die afhankelijk waren van stromend water.

Vanaf de tweede helft van de 14de eeuw en zeker vanaf 1425 werd de lakennijverheid een belangrijke werkgever. Uit historische gegevens valt op te maken dat het centrum van de productie van laken (geweven wollen stoffen) tussen de Spuistraat en de Gedempte Gracht moet hebben gelegen. Archeologisch gezien blijft er gewoonlijk weinig bewaard van de activiteiten van wolkaarders, spinners, vollers, wevers en ververs. Wat wel bewaard blijft, zijn de merkloodjes die aan de geweven stoffen werden vastgemaakt. Van enkele opgegraven merkloodjes uit het einde van de 16de eeuw is duidelijk dat ze Haags zijn, omdat daarop het stadswapen is afgebeeld (afb. 12). Daarnaast zijn er door de hele binnenstad heen archeologische bewijzen, in de vorm van aardewerken spinsteentjes, voor het spinnen van wol vanaf het einde van de 14de tot in de 16de eeuw. Dat spinnen gebeurde met een hangende spil, die aan de onderzijde in een spinsteentje was gestoken. Het spinsteentje fungeerde daarbij als vliegwieltje als de spil in draaiing werd gezet.

11. Met zand gevulde veenputten.

12. Laat 16de-eeuws merklood met de afbeelding van de Haagse ooievaar.

13. Huisschoenen van rond 1600 opgegraven aan de Bierstraat.

De ontwikkeling van handwerkshuizen kon aan de noordzijde van de Gedempte Gracht worden gevolgd (vindplaats 83). In de 15de eeuw stonden er houten schuren en huizen met haardmuren van baksteen. Het haardvuur kon nu veilig van het midden naar een zijkant van een kamer worden verplaatst, de haardvloer bestond dan uit bakstenen. Later werden steeds meer houten wanden door stenen muren vervangen, waardoor het brandgevaar werd verminderd. De vloeren werden met plavuizen bedekt. Dit proces van “verstening” is ook langs het Spui te volgen.

Overigens vinden we in de 15de eeuw ook op de duinrug kleine handwerkshuizen, niet groter dan een kamer met een zolder erop. Deze waren gebouwd in de lengterichting van zijstraten en stegen. Later werden ze naar achter en naar boven uitgebreid.

De ambachtslieden produceerden voornamelijk voor de lokale afzetmarkt. Van hun activiteiten vinden we vooral de producten terug en in veel mindere mate het productie-afval en de gebruikte gereedschappen. Voor de schoenmakers uit de 15de eeuw geldt dat gelukkig niet. Op enkele locaties in en rond de Wagenstraat, de Voldersgracht en de St. Jacobstraat zijn afvalkuilen met leerafval van schoenmakers gevonden (vindplaatsen 72, 83, 102, 119 en 126). Daarnaast zijn we door de vele schoenen die zijn opgegraven, ingelicht over de Haagse schoenmode van 1400-1650 (afb. 13).

Ook de vondst van mallen kan op lokale productie wijzen, maar dit is zonder productie-afval erbij moeilijk te bewijzen. Bij de Katerstraat is een 15de-eeuwse mal gevonden voor de productie van devotiemedailles (vindplaats 80). Een leistenen mal die bij het Binnenhof is gevonden, werd gebruikt voor het maken van tinnen sierbeslag.

Van de dorpskernen van Loosduinen en van Scheveningen is bekend dat ze in de 14de eeuw bestonden. Loosduinen ontstond in de 14de eeuw op het kruispunt van de weg Den Haag-Monster.

Loosduinen ligt op een overstoven strandvlakte. Het is dan ook niet vreemd dat er uitgebreide percelen met turfputten uit die tijd of iets later bekend zijn (vindplaats 84). Men stak hier, net als op alle andere bekende locaties in Den Haag turven in kleine langwerpige of vierkante putten. Ze werden klein gehouden omdat ze snel volliepen met grondwater; vervolgens werden ze aangevuld met zand. De tot nu toe bekende bewoningsporen dateren echter uit de tweede helft van de 15de eeuw en later (vindplaats 84).

Het 14de-eeuwse vissersdorp Scheveningen is door kustafslag grotendeels verdwenen en is vervangen door bebouwing die zich ontwikkelde rond een nieuwere, 15de-eeuwse kerk. Buiten de binnenstad van Den Haag stonden in de 15de eeuw verspreid liggende boerderijen (vindplaatsen 30, 40 en 54).

15de eeuw

De huidige St. Jacobskerk kwam grotendeels tot stand in de 15de eeuw. In en rond de kerk werd begraven. De begraafplaats aan de noordzijde van de kerk werd in de 18de eeuw ingekort toen het stadhuis werd uitgebreid. Bij verbouwingen van de kerk en van het stadhuis kwamen de begravingen aan het licht (vindplaats 84).

Pas rond 1400 krijgt het dorp die Haghe haar eerste klooster: het St. Vincentiusklooster van de orde van de dominicanen. Het is het enige mannenklooster van Den Haag. Het lag tussen het Lange Voorhout en de Kazernestraat. In de 16de eeuw bestond het complex uit een kerk en een pandhof noordelijk daarvan met nog een zijvleugel langs de Kazernestraat. De oostzijde werd afgesloten door tuilmuren en een pand op de hoek van het Lange Voorhout en de Kleine Kazernestraat. In 1994 en 1995 werden schuin achter de Kloosterkerk bouwhistorisch onderzoek en opgravingen uitgevoerd, waarbij delen van de kloosterbebouwing werden blootgelegd (vindplaats 108). Het pandhof direct achter de kerk was al eerder bij nieuwbouw grotendeels vernietigd. Toch is een opgaande muur van de eetzaal voor een belangrijk deel bewaard gebleven. Langs de Kazernestraat lagen een keldermuur van een hoofdgebouw en de funderingen van de zijvleugel van het klooster. Binnen de kloosterommuringen lag een moestuin, die in de 15de en 16de eeuw is opgehoogd met zand en afval en waarin ook afvalkuilen werden gegraven. Tijdens de Hervorming werden de kerk en een aantal kloostergebouwen gespaard. De interieurs vielen echter wel ten prooi aan de beeldenstorm. Tijdens de opgraving werden twee stukken gevonden van een bijzonder grafmonument, dat vermoedelijk uit de kloosterkerk afkomstig is. Het zijn onderdelen van beelden van een adellijk echtpaar.

In de 15de eeuw werden er in een relatief korte periode vier vrouwenkloosters gesticht: de conventen van St. Agnieten (1447), St. Elisabeth (1452), St. Maria in Galilea (1463) en St. Barbara (tussen 1471 en 1487). Deze snelle opkomst van het kloosterleven in de steden past in het algemene beeld in Holland. De oorzaak van deze snelle groei lag in de grote invloed die de hervormingsbeweging van Geert Grote, de Moderne Devotie, had op het geestelijk leven. Er was sprake van een toegenomen vroomheid. Het werd voor leken (niet-geestelijken) mogelijk om samen te gaan wonen en een semi-kloosterlijk leven te gaan leiden, waarin de nadruk lag op gebed en meditatie.

Bij twee vrouwenkloosters is archeologisch onderzoek gedaan, maar van geen van de kloosters is een complete plattegrond. Bij het St. Agnietenconvent, dat tussen het Westeinde, de Torenstraat en de voormalige Zuilingstraat lag, werden al in de 19de eeuw archeologische waarnemingen gedaan, waarbij onder meer de funderingen van de kloosterkapel werden ingemeten en skeletmateriaal werd gevonden in de kapel en in knekelkuilen (vindplaats 3). Er werd tevens een vergulde Franse florijn uit 1365 gevonden in het zand onder de kapel. De munt is mogelijk als bouwoffer geplaatst bij de bouw van de kapel.

In 1993 en 1997 werden onderzoeken uitgevoerd waarbij sporen van bijgebouwen, waterputten, afvalkuilen, tuinbedden en een deel van het kloosterkerkhof werden opgegraven. Uit de analyse van het afval lijkt op te maken dat er wol werd gesponnen en dat er niet werd afgeweken van de voorgescreven sobere levensstijl.

Onder de in 1997 gesloopte bebouwing bleek nog een grote 15de-eeuwse kelder van een hoofdbouw van het klooster aanwezig te zijn. Het kerkhofje lag ten zuiden hiervan en was zwaar verstoord door 19de- en 20ste-eeuws muurwerk. Er werden zeven kistbegraafingen en twee knekelkuilen gevonden (afb. 14). De skeletten lagen gestrekt, met de armen langs het lichaam of over elkaar gevouwen op de buik en waren zoals gebruikelijk oost-west georiënteerd. Fysisch-antropologisch onderzoek van het skeletmateriaal wijst op in ieder geval een aantal vrouwen, maar sluit niet uit dat er ook een man begraven is.

Tijdens de archeologische begeleiding van het leggen van leidingwerk op de Grote Markt werden enkele funderingen van het St. Elisabethklooster gevonden (vindplaats 111).

Bij de restauratie van de Boterwaag zijn schedels gevonden, die waarschijnlijk uit het kloosterkerkhofje van dit klooster afkomstig zijn (vindplaats 36).

Van een derde vrouwenklooster, het St. Barbaraconvent aan het Westeinde is bekend, dat een deel van de 15de-eeuwse gebouwen bewaard is gebleven binnen de huidige bebouwing.

14. Begraafingen op het kerkhofje van het St. Agnietenconvent.

De post middeleeuwen

Vanaf het midden van de 16de eeuw drong de Hervorming ook tot Den Haag door. De kloosterbevolking vergrijsde en de omvang ervan liep snel terug. Het einde kwam in 1574 tijdens de opstand tegen de Spaanse bezetting. In dat jaar trokken de Spanjaarden zich terug uit de Haagse regio en werden de kloosters in Den Haag en Loosduinen gesloten. De kloosterlingen werden in gewone huizen ondergebracht, terwijl de kloostergebouwen en de landerijen werden geconfisceerd door de Staten van Holland. De meeste gebouwen werden vervolgens gesloopt en de vrijgekomen stenen hergebruikt. Een aantal gebouwen kreeg een nieuwe functie. Zo werd het interieur van de kloosterkerk van de dominicanen al in 1566 vernield, maar kon het gebouw nog dienst doen onder andere als opslag van een kanonnengieterij, als paardenstal en later weer als protestante kerk. Ook de kerk van het klooster in Loosduinen werd na herstelwerkzaamheden weer als kerk gebruikt. De andere kloosters hadden kleine kapellen en deze zijn allemaal afgebroken. De vrijgekomen kloosterterreinen werden vanaf het einde van de 16de eeuw en in het begin van de 17de eeuw gebruikt voor de bouw van particuliere huizen en in het geval van het St. Elisabethklooster ook voor een nieuw markterrein. Den Haag herstelde zich toen van een periode van vernielingen en leegloop van de stad. Op weilanden en bleekvelden werden na uitvoering van ophogingen en grondverbeteringen nieuwe woonwijken aangelegd en ten oosten van het Spui werden nieuwe binnenhavens gegraven. Soms werden er solitair staande huizen gesloopt, omdat ze te vervallen waren of omdat ze niet langs de nieuw geplande rooilijn stonden. De nieuwe huizen vormden gesloten huizenblokken.

De ophogingen en de veengrond klonken echter in. Dit is te zien aan verzakte en gescheurde funderingsmuren en het feit dat het nodig was om de plavuizen vloeren van de huizen steeds op een hoger niveau te vernieuwen (vindplaatsen 88 en 91). In een van de huizen is een bouwoffer uit ongeveer 1600 gevonden. Dit bestaat uit een in een houten bakje geplaatst koperen keteltje met spelden en granen, dat in een uitsparing in de fundering was geplaatst (vindplaats 91).

Tussen 1613 en 1619 kreeg Den Haag een grachtengordel ter bescherming van de stad. Binnen deze grachtengordel was er tot halverwege de 19de eeuw ruimte voor de bouw van nieuwe woningen voor de sterk groeiende bevolking.

Rond 1640 is er weer een golf van ontwikkeling van nieuwe wijken. Een van de straten die toen tot ontwikkeling kwamen, was de Bierstraat (vindplaats 99). Deze straat is aangelegd na demping van een slotenstelsel en na ophoging met een laag veenbagger, waaruit na het indikken van de laag weer turf is gestoken. Na opvulling met zand is het proces nog eens herhaald en het geheel is afgedekt met een dikke laag zand. Alhoewel de huizen in deze straat vrijwel tegelijkertijd zijn gebouwd is er een opvallend verschil in bouwwijze. De meerderheid is op staal gefundeerd, dit wil zeggen dat er een funderingsmuur diep is ingegraven. Deze huizen bleven overeind staan, omdat ze steun van hun buurpanden hadden. Een aantal iets grotere huizen stond echter op palen en kesphout (horizontaal liggende planken op de palen), hetgeen in het veengebied te prefereren is.

Behalve dat er veel nieuw werd gebouwd, werd er ook veel verbouwd als gevolg van de ontstane behoefte aan meer privé-vertrekken. In de 17de en 18de eeuw werden veel huizen vergroot en ingedeeld in verschillende ruimtes met gangen er langs. Op binnenplaatsjes of aan de achterzijde van het huis was meestal een voorziening om regenwater vanaf de dakgoten op te vangen, de zogenaamde waterkelder. Dit water was natuurlijk door vuil uit de dakgoten verontreinigd.

Daar waar de huizen op de duinrug zijn gebouwd, vinden we vaak een put in de keldervloer (vindplaatsen 95, 108 en 128). Vanaf dat niveau hoefde men vaak minder dan een meter te graven tot het grondwater. In de veengebieden moest men veel meer moeite doen om bij het grondwater te komen. Men groef door de veenlaag naar de zandbank eronder. In de meeste gevallen werd een cilinder geplaatst van in elkaar geschoven tonnen zonder bodems en werd daar een stenen put boven gemetseld. Het gat rond de put werd vaak met schoon zand gevuld. Bij de wat jongere putten bestaat de

cilinder uit grenen houten delen met een ijzeren band eromheen. In een aantal gevallen is een laag schelpen ingebracht dat als filter fungeerde. Veel huishoudens in de 17de eeuw hadden een eigen waterput of deelden die voorziening met hun burens. In zulke gevallen vinden we de waterput dan onder de gemeenschappelijke tuinmuur. Bij de rijtjes eenkamerwoningen op de terreinen achter de straten vinden we weinig waterputten, men moest zo'n put dan met velen delen. Datzelfde verhaal geldt ook voor de beerputten. Op het achterterrein van de huizen stond vaak een secreteet of toilet-huisje boven een gemetselde beerput. Aan de Gedempte Gracht, de Prinsegracht en de Herengracht loosden de beerkelders via een goot onder de gangvloer op de grachten (vindplaatsen 83, 96 en 120). Als men niet op een gracht kon lozen, moest de inhoud van de beerkelder worden afgevoerd.

De Haagse bierindustrie maakte in de 17de eeuw, getuige de vele waterputten die op het terrein tussen de Turfmarkt en de Kalvermarkt werden aangetroffen, behalve van grachtenwater ook gebruik van grondwater. Van de brouwerij "De Ooyevaar" die hier heeft gelegen, werd een deel van het grondplan gevonden in de vorm van funderingsleuven met funderingspalen (vindplaats 88).

Naast de brouwerij lag een loskade met een zeer stevige kademuur.

Den Haag kende in de 17de eeuw enkele pottenbakkerijen, aan de Houtmarkt, het Zieken en het Groenewegje en de Prinsegracht en een pijpenmakerij (vermoedelijk aan de Geest). Tot nu toe is alleen het pottenbakkersafval van de pottenbakkerij aan het Groenewegje bekend. Het afval bestaat uit fragmenten van terracotta tuinpotten (vindplaats 115). Otto Reyerszoon Schaick en zijn zoon Johan maakten in de periode tussen 1629 en 1702 terracotta schouwstukken, tuinpotten, beelden en fornuizen. De terracotta schouwstukken zijn het meest bekend (afb. 15). Niet alleen zijn ze in Den Haag veelvuldig gevonden, ook in de regio en daarbuiten worden regelmatig stukken aangetroffen waarvan het vermoeden bestaat dat ze door de familie Schaick zijn geproduceerd. Het lijkt er voorts nog op dat de meerderheid van het gewone gebruiksaardewerk dat in Den Haag in gebruik was elders is geproduceerd. Veel zal er uit Delft zijn aangevoerd maar ook van verder vanuit het Duitse Rijnland. Siervoorwerpen van aardewerk kwamen vaak van nog verder, uit Spanje en Italië en vanaf 1602 ook uit China.

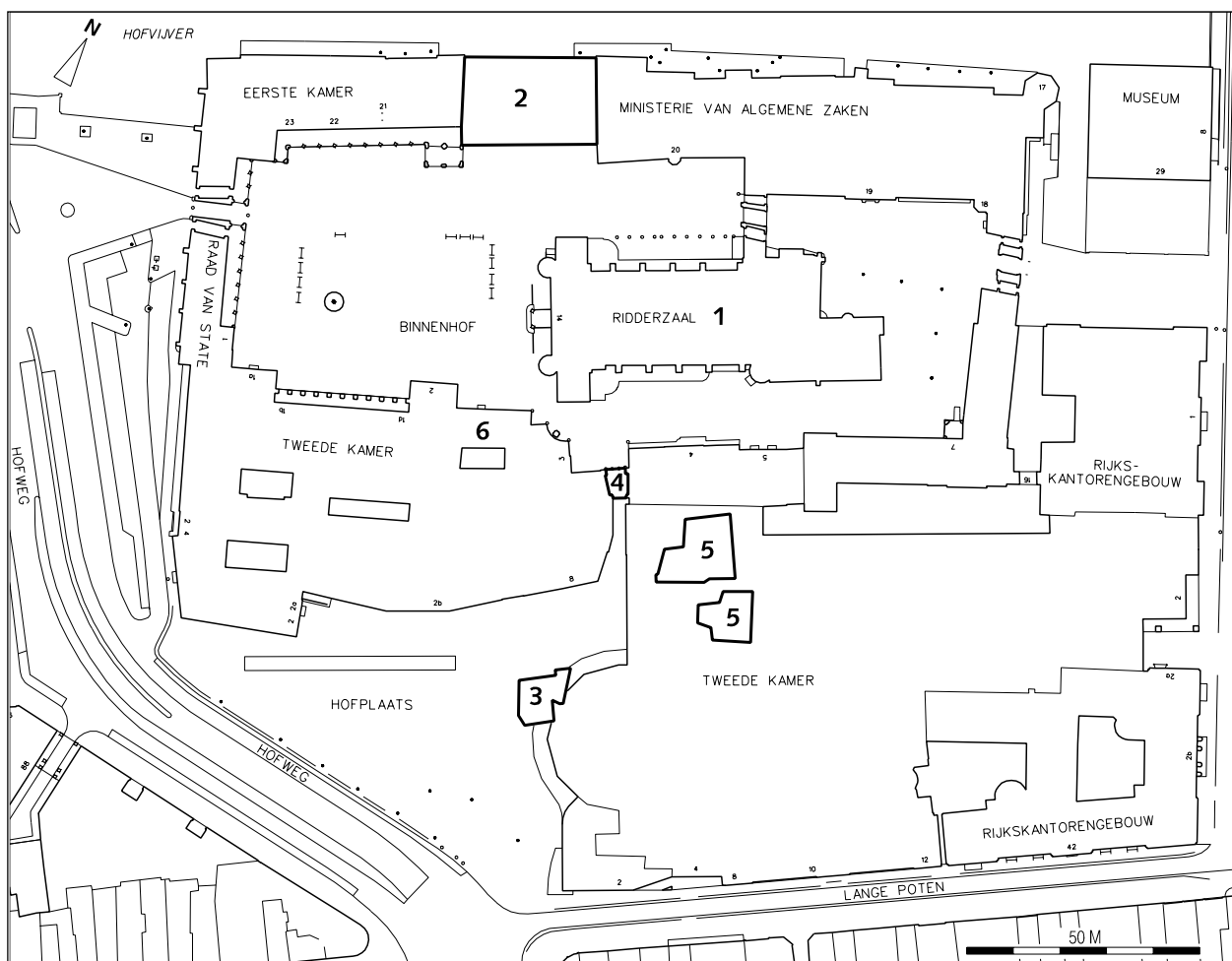
In het begin van de 17de eeuw zijn het alleen de rijkere Hagenaars, die zich Chinees porselein konden permitteren. Rond 1730 wordt Chinees porselein echter zo goedkoop dat het gebruik van porseleinen theekopjes wijdverspreid is.

Ook voor drinkglazen, flessen en andere glazen voorwerpen was men aangewezen op aanvoer van elders, behalve in een tijdspanne van 50 jaar aan het eind van de 17de en het begin van de 18de eeuw toen er een glasblazerij aan de Glasblazerslaan stond.

Een ambacht waarvan wel duidelijke sporen van zijn gevonden, is de leerlooierij. In 1674 worden er enkele huizen voor leerlooiers gebouwd in wat later de Looijersstraat is gaan heten. Bij opgravingen daar zijn de funderingen van die huizen en de sporen van het looiersbedrijf gevonden in de vorm van verschillende ingegraven bakken, waarin de huiden werden onthaard en het leer werd gelooid (vindplaats 109).

15. Terracotta schouwstukken.

Vindplaats 1

1: Grafelijke zalen; 2: Hofkapel; 3: Spuiport; 4: Hofpoort; 5: Opgraving 1986; 6: Waarneming 1997.

Inventaris van vindplaatsen

De gegevens zijn per vindplaats als volgt ingedeeld:

- 1) locatie
- 2) aard van onderzoek, jaar van uitvoering en uitvoerende instantie
- 3) geologische informatie
- 4) datering
- 5) omschrijving vondstsituatie
- 6) literatuur
- 7) opgravingscode en plaats waar vondst bewaard wordt
- 8) nadere bijzonderheden

1

- 1) Binnenhof en Hofplaats (voormalige Hofsingel).
- 2) A. waarnemingen 1770, 1879 en 1972; B. waarnemingen 1898-1907; C. waarneming 1970, RGD; D. opgravingen 1986, 1987 en 1993, gemeente Den Haag; E. waarneming 1997, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal) en overgang naar veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 13de en later.
- 5) A. Op de locatie van de voormalige hofkapel (langs de Hofvijver) zijn in 1770 en in 1879 grafkelders geopend en de inhoud, gemummificeerde lichamen, onderzocht en beschreven. In 1972 is er door de ROB vastgesteld dat er nog begravingen aanwezig zijn.
B. Bij de restauratie van het Binnenhof in de periode 1898-1907 zijn bouwsporen in en onder de grafelijke zalen geregistreerd.
C. Bij de restauratie van de gebouwen langs de Hofvijver in de jaren zeventig en daarna zijn diverse overwelfde kelders en riolen gevonden met een middeleeuwse ouderdom. Het vroegste vondstmateriaal betreft proto-steengoed en dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw.
D. Opgraving van de Spuipoort (1987) en waarnemingen onder de Hofpoort (1993). Opgraving van de zuidelijke hofgracht (1986, 1987 en 1993) tussen Spuipoort en Hofpoort. Opgraving van een herberg en andere particuliere bebouwing inclusief beerputten, langs de zuidelijke hofgracht (1986). De Hofpoort ligt op de overgang van Oud Duin naar strandvlakte, de Spuipoort staat op het veen. De 14de-eeuwse hofgracht die tussen beide poorten ligt, is in 1613 eerst versmald en deels overbouwd en in de 19de eeuw gedempt. Aan de zuidzijde van de gracht is een 14de- of 15de-eeuws bruggenhoofd gevonden. In de grachtvulling zijn, naast een grote hoeveelheid 15de-eeuwse steengoed kannen, veel voorwerpen van hout en metaal bewaard gebleven.
E. Bij rioolwerkzaamheden onder Binnenhof 2a in 1997 is een ophogingslaag met aardewerk en bot gevonden, datering 1275-1375.
- 6) Hegge Zijnen 1899; Beschrijving 1907; Goudeau 1980; Sarfatij 1983; Carmiggelt 1992; JROB 1972, p. 117; Holland 1987, p. 334; Holland 1988, p. 328; Holland 1994, p. 445; JDH 1987, p. 253; JDH 1988, p. 218; JDH 1994, p. 182.
- 7) HOF86; HOF87; BIN91; HOF93; BIN97. Depot Den Haag.
- 8) de locatie van de Spuipoort is d.m.v. messing platen gemarkeerd. Gedeeltelijk ABP nr. 6. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van zeer hoge archeologische waarde, nr. 30G-037.

2

- 1) Arentsburg (gemeente Voorburg).
- 2) opgravingen 1827-1833, 1908-1915, RMO; boringen 1982-1984, AWW; opgravingen 1988 en 1992, ROB; diverse waarnemingen.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) 1. NEOL; 2. ROM.
- 5) 1. Een cultuurlaag bij het Diaconessen-ziekenhuis met daarin scherven van Vlaardingen-aardewerk, vuurstenen krabbers en afslagen. De laag bevindt zich op de flank van de strandwal en is overdekt met klei.
2. Groot terrein, ruwweg begrensd door de Hoekenburglaan, de Prinses Mariannelaan en de Fonteynenburghlaan, waar in de Romeinse tijd de civitashoofdstad, Forum Hadriani of Municipium Aelium Cananefatium, gelegen heeft.
Het eerste onderzoek vond in de 19de eeuw plaats onder leiding van Reuvens, waarbij een aantal stenen gebouwen werd blootgelegd. Holwerda groef er aan het begin van deze eeuw waarbij sporen van houten woonwijken, een stadsmuur en dubbele gracht werden ontdekt. Daarnaast sporen van greppels, afvalkuilen en waterputten; vondsten van aardewerk, munten, dakpannen met stempels van de Romeinse vloot (CGPF).
In de jaren tachtig is het verdere tracé van muur en grachten d.m.v. boringen bepaald; de laatste opgravingen hebben aangetoond dat er nog veel van de Romeinse stad in de grond aanwezig is.
- 6) Holwerda 1923; Stuurman 1965; Glasbergen e.a. 1967; Brongers 1974; Buijtendorp 1982; Buijtendorp en Jung, 1984; Holland 1989, p. 334; Holland 1993, p. 436.
- 7) depot RMO Leiden.
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van zeer hoge waarde, nr. 30G-001 en 30G-046. Het is een beschermd monument.

3

- 1) Westeinde 15 en voormalige Zuilingstraat.
- 2) waarneming 1861-1862, particulier; opgravingen 1993 en 1997, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) 1. IJZL/ROM; 2. MEL, MEP, 14de en later.
- 5) 1. Greppels en paalspoor met late ijzertijd/inheems-Romeins aardewerk.
2. Akkerlaag (waarschijnlijk laat-middeleeuws) en sloot (laat-middeleeuws).
Kloosterterrein uit 15de en 16de eeuw, funderingen, een kelder, kuilen met 15de- en 16de-eeuws afval, plantbedden en een kerkhof met begravingen en knekelkuilen. Fundering van kloosterkapel met daarbinnen begravingen. Behoort tot het St. Agnietenklooster, gesticht in 1447.
Funderingen, waterput en rioolstelsel van het Burgerweeshuis (vanaf eind 16de eeuw tot begin 20ste eeuw), funderingen van particuliere bebouwing en het bijbehorende afval vanaf het einde van de 16de eeuw tot het einde van de 19de eeuw. Bijzondere vondsten: boekbeslagen, een merklood met het Haagse wapen en een gouden ring met bergkristal (allen 1590-1610).
- 6) Van der Hoeve 1994; Jacobs 1995; Holland 1994, p. 444; Holland 1998, p. 385; JDH 1994, p. 180; JDH 1998, p. 257.
- 7) ZUI93; AMI97. Depot Den Haag.
- 8) skeletmateriaal uit kloosterkapel is in 1861 opgegraven en is niet bewaard gebleven. Van de kloostergebouwen rest anno 2000 een 15de-eeuwse kelder.

4

- 1) De la Reyweg-Bothastraat.
- 2) opgraving 1896-1898, particulier.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL.
- 5) hofstede Westerbeek. Er is geen verslag of tekening van de opgraving, wel een excursieverslag. Historische gegevens m.b.t. dit perceel voeren terug tot in de 13de eeuw. Rond 1430 is er sprake van een hofstede. In de 1794 is het gebouw afgebroken.
- 6) Veldhuijzen 1978; JDH 1898, p. 32.
- 7)
- 8)

5

- 1) Waalsdorpervlakte.
- 2) veldverkenning 1902-1909, particulier; veldverkenning 1939, particulier; opgraving 1982, AWN; opgraving 1983, IPP/IPL; opgraving 1988, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal en strandwalflank), bedekt door Jong Duin.
- 4) 1. BROL; 2. IJZM, IJZL; 3. ROM; 4. MEL.
- 5) uitgebreid areaal met daarin aan de oppervlakte en in stratigrafische ligging nederzettingssporen en -lagen uit vier verschillende perioden.
 1. Vondsten uit de late bronstijd zijn gedaan door Van Soest in 1939 en in situ aangetroffen tijdens opgravingen in 1983 en 1988. Vondsten van aardewerk met stafbandversiering; twee fragmenten van vuurstenen sikkels.
 2. Scherven daterend uit de late ijzertijd voor het eerst gevonden tijdens verkenning 1939 door Van Soest. Lagen uit de midden- en de late ijzertijd zijn aangetroffen tijdens de opgravingen 1982, 1983 en 1988. Vondsten van aardewerkscherven; een fragment van Latène armband.
 3. Romeins materiaal gevonden tijdens verkenningen uit begin van de eeuw (Beelaerts van Blokland) en 1939 (Van Soest). Vondsten in situ tijdens opgravingen 1982 en 1988. Scherven van inheems en import aardewerk, daterend 2de-3de eeuw. Losse vondst in 1949 van Isisbeeldje, mogelijk ook van nederzettingsterrein afkomstig.
 4. Over het gehele terrein een akkerlaag met perceelsgreppels en dichtgestoven ploegsporen uit 11de-12de eeuw.
- 6) Beelaerts van Blokland 1927; Brunsting 1964; Van der Roest en Waasdorp 1983; Pont en Van der Valk 1988; Holland 1989, p. 318; JDH 1989, p. 233.
- 7) WDV83; WDV88. Materiaal van Van Soest en opgraving 1982 in depot AWN Den Haag. Materiaal opgraving 1983 in depot RMO Leiden. Materiaal opgraving 1988 in depot Den Haag.
- 8) sporen van middeleeuwse akkers mogelijk dezelfde als die van nr. 70 (TNO); mogelijk ook horend bij nederzettingsareaal van nr. 89 (Oude Waalsdorperweg).

6

- 1) Lange Poten.
- 2) vondstmelding 1912, particulier.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) NEOL.
- 5) losse vondst van een vuurstenen bijl van het Vlaardinger type.
- 6) JCBGG 1912, p. 11; De Wit 1960, 1963; Louwe Kooijmans 1974, p. 346; Van Regteren Altena 1980; Van Ginkel en Magendans 1991, p. 13.
- 7) depot Den Haag.
- 8) gevonden tijdens grondwerkzaamheden voor het toenmalig hotel Centraal.

7

- 1) Muurbloemweg.
- 2) kartering 1920-1930, gemeente Den Haag; opgraving 1991, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (rand van een strandwal).
- 4) IJZL.
- 5) “Germaansche scherven” gevonden door Pabon en aangetekend op een verspreidingskaart van hem. Bij de opgraving is een cultuurlaag met houtskooldeeltjes, aardewerkfragmenten en enkele grondsporen waargenomen.
- 6) Holland 1992, p. 355; JDH 1992, p. 253.
- 7) MBW91. Depot Den Haag.
- 8) locatie ligt naast Meer en Bosch.

8

- 1) Aaltje Noordewierstraat-Mozartlaan.
- 2) kartering 1920-1930, gemeente Den Haag; opgraving 1992, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) BROL, IJZL, ROM.
- 5) “Germaansche scherven” gevonden door Pabon en aangetekend op een verspreidingskaart van hem. De opgraving leverde verschillende plaatselijk bewaard gebleven cultuurlaagjes op op verschillende plekken binnen het terrein. Veel sporen van uitstuiving. Mogelijk sporen van een prehistorische waterput. Vondsten van aardewerkscherven in de laagjes.
- 6) Holland 1993, p. 329; JDH 1993, p. 285.
- 7) ANS92. Depot Den Haag.
- 8)

9

- 1) Van Voorschotenlaan.
- 2) waarneming jaren twintig, particulier; boringen jaren negentig, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal), bedekt door Jong Duin.
- 4) IJZ.
- 5) cultuurlaag met scherven gezien tijdens duinafgraving ten behoeve van aanleg van woonwijk. Laag ook door middel van boringen aangetoond.
- 6) Beelaerts van Blokland 1927.
- 7)
- 8) valt binnen ABP nr. 17. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-044.

10

- 1) golfterrein Ockenburgh.
- 2) karteringen 1920-1930, gemeente Den Haag; opgraving 1994, AWN.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) ROM.
- 5) “Germaansche scherven” gevonden door Pabon en aangetekend op een verspreidingskaart van hem. Cultuurlaag met grondsporen en scherven van inheems-Romeins aardewerk aangetroffen tijdens proefopgraving.
- 6) JDH 1995, p. 226.
- 7) OCK94. Depot AWN Den Haag.
- 8) valt binnen ABP nr. 14. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-006.

11

- 1) De Savornin Lohmanplein.
- 2) waarneming 1929, gemeente Den Haag; opgraving 1930, RMO.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZ?, ROM?.
- 5) meerdere bewoningslagen in het toenmalige duin bij het Nieuwe Slag gezien door Pabon; kleine opgraving ter plekke door Holwerda. Materiaal niet bewaard gebleven, waardoor datering onzeker.
- 6) Pabon 1934.
- 7)
- 8) duin is weggegraven tijdens aanleg Laan van Meerdervoort.

12

- 1) Ockenburgh.
- 2) A. opgraving 1930-1936, RMO; B. diverse waarnemingen jaren veertig en zestig, particulieren; C. opgraving 1987, gemeente Den Haag; D. opgraving 1993-1997, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZM?, IJZL, ROM, MEV.
- 5) A. Grootschalig onderzoek door Holwerda, dat een veelheid aan sporen van greppels, kuilen en gebouwen opleverde uit de Romeinse tijd. Door Holwerda geïnterpreteerd als armelijke Bataafse nederzetting. Vondsten van Romeins import aardewerk, munten en fibulae.
Bij later onderzoek bleek zich tussen het materiaal ook behoorlijk wat vroeg-middeleeuws aardewerk te bevinden.
B. In de jaren veertig werden nog veel vondsten gedaan door particulieren in de stort van de oude opgraving. Munten, gemmen, enige militaria en andere metalen voorwerpen, naast vele scherven van import aardewerk.
In de jaren zestig werden bij waarnemingen ook prehistorische scherven aangetroffen in ongestoorde bodemlagen.
C. Onderzoek op het terrein van de Duinwaterleiding, waarbij de uiterste grenzen van het Romeinse nederzittingsareaal en, ten zuiden ervan, een stuk van een vroeg-middeleeuwse nederzetting werden aangesneden. Vondsten van aardewerk. Onder het Romeinse niveau werd een ijzertijdniveau met keerploegsporen aangesneden.
D. Grootschalig onderzoek, waarbij is komen vast te staan dat op Ockenburgh een klein Romeins fort heeft gelegen met een burgerlijke nederzetting, de vicus, daarnaast. Mogelijk was er een kruispunt van Romeinse wegen. Bewoningsperiode: 150-250 na Chr. Heel veel vondsten van Romeins import aardewerk, munten, fibulae, militaria. Daarnaast nog een bouwoffer met gaaf aardewerk, enkele waterputten en een viertal paardengraven.
Onder het Romeinse niveau is op een aantal plaatsen een ijzertijdniveau geconstateerd met akkersporen, greppels en paalsporen. Tevens werden enkele kringgreppels blootgelegd, grafmonumenten, die mogelijk tot de midden ijzertijd teruggaan.
- 6) Holwerda 1938; Waasdorp en Zee 1988; Kersing en Waasdorp 1994, 1995, 1996; Waasdorp 1998; Holland 1987, p. 328; Holland 1994, p. 420; Holland 1995, p. 372; Holland 1996, p. 348; Holland 1997, p. 388, 399; Holland 1998, p. 361; JDH 1994, p. 174; JDH 1995, p. 223; JDH 1996, p. 251; JDH 1997, p. 253; JDH 1998, p. 253.
- 7) WDM87; OCK93. Materiaal van Holwerda aanwezig in RMO Leiden. Materiaal van opgravingen 1987 en 1993 in depot Den Haag. Kleinere collecties in Museon Den Haag en in Limburgs Museum in Venlo, naast particuliere collecties.
- 8) valt binnen ABP nr. 14 en 15. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-006. Zie ook nr. 87 (Ockenrode/Solleveld).

13

- 1) Laan van Meerdervoort (Meer en Bosch).
- 2) opgraving 1933, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZ?, ROM?
- 5) onderzoek van Pabon naar Romeinse wegen, waarbij karrensporen en verschillende cultuurlagen werden blootgelegd. Geen vondstmateriaal bewaard gebleven.
- 6) Pabon 1934.
- 7)
- 8) Meer en Bosch is een ABP (nr. 16). Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-008.

14

- 1) Laan van Meerdervoort.
- 2) A. waarnemingen en opgravingen 1933, gemeente Den Haag; B. waarnemingen 1954, AWN en particulier; C. opgravingen 1960 en 1961, IPP.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) BROM, BROL/IJZV, IJZL.
- 5) A. Onderzoek van Pabon aan weerszijden van de Laan van Meerdervoort, waarbij meerdere woonlagen zijn aangetroffen. Geen datering.
B. Vondsten van aardewerkscherven, versierd met stafband, een vuurstenen krabber en twee vuurstenen pijlpunten, midden bronstijd (Hilversumcultuur) en scherven van aardewerk, late ijzertijd, geraapt op bouwterrein aan westzijde Laan van Meerdervoort vlak bij Ockenburghstraat. Waarneming van kringgreppels tijdens afgraven bodem, mogelijk bronstijd.
C. Opgraving aan oostzijde Laan van Meerdervoort, waarbij drie bewoningslagen in stratigrafisch verband zijn geconstateerd: midden bronstijd, late bronstijd/vroege ijzertijd, late ijzertijd. Vondsten van aardewerk en een fragment van een vuurstenen sikkkel, late bronstijd/vroege ijzertijd.
- 6) Pabon 1934; Kam 1956; Groenman-van Waateringen 1961; Groenman-van Waateringe en Van Regteren Altena 1961.
- 7) depot Den Haag.
- 8)

15

- 1) de Binckhorst.
- 2) opgravingen 1935, 1947, 1962, ROB.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de en later.
- 5) funderingsresten van voorgangers van het thans nog bestaande, uit de 16de eeuw daterende, kasteeltje de Binckhorst. Vondsten: scherven van steengoed kannen, 14de eeuw.
- 6) Renaud 1962; Janson 1971.
- 7)
- 8) valt binnen ABP nr. 1. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-032.

16

- 1) Madepolderweg.
- 2) kartering 1946, Stiboka; vondstmeldingen 1973, AWN.
- 3) klei op veen (strandvlakte), afgedekt door DIII-klei.
- 4) ROM.
- 5) tijdens kartering is door Van Liere “woongrond” aangetroffen. Oppervlaktevondsten zijn gedaan door leden van de AWN in de jaren zeventig. Vondsten van inheems en import aardewerk; daarnaast een ringvormig voorwerp van aardewerk.
- 6) Van Liere 1948; Simonis 1975.
- 7) depot AWN Den Haag.
- 8) vondstmeldingen door F.B. Simonis.

17

- 1) Meppelweg-Lozerlaan.
- 2) kartering 1946, Stiboka; opgravingen 1964 en 1965, AWN; waarneming 1990, gemeente Den Haag; opgraving 1993, gemeente Den Haag.
- 3) zandige klei op veen (oeverwal van niet verlande kreek).
- 4) ROM.
- 5) bewoningslaag van 20 cm dikte, met greppels en paalsporen. Vondsten van inheems en import aardewerk, bronzen fibulae, waaronder een traliefibula uit eind 1ste eeuw na Chr.; slijpsteen met visgraatmotief. Deel van uitgestrekt aan oppervlakte liggend nederzettingsterrein, gekarteerd door Van Liere in 1946. Waarneming aan Lozerlaan 1990 leverde twee kuilen op met wat handgevormd aardewerk. Opgraving aan Lozerlaan 1993 bracht geen sporen aan het licht.
- 6) Van Liere 1948; Mezger 1961a en b; Stuurman 1968, 1969; Holland 1991, p. 353; JDH 1991, p. 268; Van den Broeke en Hagers 1994, p. 27 en 59 (vindplaats 14).
- 7) GAS90; LZL93. Materiaal van GAS90 en LZL93 in depot Den Haag. Rest van materiaal in PDB.
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-004.

18

- 1) Madepolderweg.
- 2) kartering 1946, Stiboka; vondstmelding 1973, AWN.
- 3) klei op veen (strandvlakte).
- 4) ROM.
- 5) woongrond uit de Romeinse tijd, aangetroffen tijdens bodemkartering. Oppervlaktevondsten van scherven van inheems en import aardewerk gedaan in de jaren zeventig. Netverzwaring van tufsteen.
- 6) Van Liere 1948; Simonis 1975.
- 7) depot AWN Den Haag; enkele voorwerpen in collectie particulier (F.B. Simonis).
- 8)

19

- 1) Van den Burchlaan, hoek Van Voorschotenlaan.
- 2) waarneming 1949, ROB.
- 3) Oud Duinzand (strandwal), bedekt door Jong Duin.
- 4) MEL.
- 5) scherven van kogelpot aardewerk, aangetroffen in een zwarte bewoningslaag tijdens duinafgraving ten behoeve van woningbouw.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 116.
- 7)
- 8) bij Van Heeringen 1983 vermeld als Waalsdorperweg.

20

- 1) Ereprijsweg.
- 2) waarneming 1949, ROB.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEV, MEL.
- 5) oppervlaktevondsten gedaan bij natuurreservaatje Wapendal in uitgestoven grond. Scherven van Merovingisch, Karolingisch, Pingsdorfen Siegburg aardewerk. Cultuurlaag is geërodeerd.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 118.
- 7)
- 8) bij Van Heeringen 1983 vermeld als Laan van Meerdervoort (Wapendal).

21

- 1) Lohengrinstraat.
- 2) vondstmelding 1949, ROB.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZL.
- 5) scherven van versierd aardewerk, gevonden op geringe diepte.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 119.
- 7)
- 8)

22

- 1) Dijkpolder (gemeente Monster).
- 2) waarneming 1950, NITG.
- 3) Oud Duinzand (restant strandwal?), overdekt door DI- en DIII-klei.
- 4) IJZ, ROM, MEL.
- 5) twee door een DI-dek van elkaar gescheiden cultuurlagen, gezien tijdens geologisch onderzoek. Resten van de hofstede “Arkelstein”.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 126.
- 7)
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 37B-051.

23

- 1) Hengelolaan.
- 2) opgraving 1951, IPL.
- 3) veen, bedekt door DI-klei (strandvlakte), nabij geul.
- 4) IJZM.
- 5) bewoningslaag gedocumenteerd tijdens kleine opgraving in wegcunet Hengelolaan. Vondsten van aardewerk, o.a. fragmenten van een rooster.
- 6) Modderman 1952a en b.
- 7) depot IPL.
- 8)

24

- 1) strand Kijkduin tussen hoofden 20 en 21.
- 2) waarneming 1951, AWN.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) IJZL.
- 5) scherven van aardewerk, verzameld uit het op het strand vrijgespoelde veen.
- 6) De Wit en Verhagen 1961; Van Heeringen 1992, p. 92.
- 7) depot Den Haag.
- 8)

25

- 1) Dedemsvaartweg.
- 2) waarneming 1951, particulier; opgraving 1989, gemeente Den Haag.
- 3) veen en Oud Duinzand (rand van duinkopje) onder DI-klei naast geul.
- 4) 1. IJZM, 2. ROM.
- 5) 1. Fragmentarisch bewaard gebleven cultuurlaag op veen met aardewerkscherven. De oever van de geul bleek te zijn versterkt met rieten matten en een beschoeiing van houten palen.
2. Een Romeins niveau heeft zich op het DI-dek bevonden. Daarvan zijn alleen enkele grondsporen bewaard gebleven, waaronder een kuil vol inheems-Romeins aardewerk en enkele stukken import, daterend uit de eerste helft van de 2de eeuw na Chr.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 123; Holland 1990, p. 332; JDH 1990, p. 259.
- 7) DED89. Depot Den Haag. Vondsten van waarneming zijn verloren gegaan.
- 8)

26

- 1) Groenmarkt.
- 2) waarnemingen en opgravingen 1955, 1967-1975, 1998, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 14de en later.
- 5) onderzoek onder en rond het Oude Raadhuis bij de restauratie en de ontgravingen t.b.v. van de aangrenzende nieuwbouw. Onder het Oude Raadhuis (1565) zijn de funderingen van het 14de-eeuwse huis van Brederode, gevonden.
Aan de zijde van de Groenmarkt en de Grote Halstraat werden de funderingen en kelders van middeleeuwse stenen huizen (14de en 15de eeuw) opgegraven. Het vondstmateriaal komt voornamelijk uit water- en beerputten en betreft voor een deel luxe aardewerk en luxe glaswerk. Bijzondere vondst: een Spaanse majolicaschotel uit de 15de eeuw.
Funderingen van de kapel van het St. Nicolaasgasthuis (1399) werden geregistreerd aan de uiterste noordhoek van het terrein. Deze bleken in 1998 nog maar fragmentarisch bewaard gebleven.
- 6) JROB 1965, p. 19; NKNOB 1965, p. 66; Herpel 1975 en 1979.
- 7) deels in depot Den Haag. Enkele vondsten in Gemeentemuseum Den Haag.
- 8)

27

- 1) Steenlaan (gemeente Rijswijk).
- 2) opgraving 1955, ROB.
- 3) veen, bedekt door DI-klei (strandvlakte).
- 4) MEL.
- 5) funderingen van kasteel Hodenpijl (ook wel het huis te Blothinge).
- 6) Renaud 1957.
- 7)
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van zeer hoge archeologische waarde, nr. 30G-021.

28

- 1) strand Kijkduin, bij hoofd 24.
- 2) waarneming 1955, AWN.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) IJZL.
- 5) scherven van aardewerk, verzameld uit het op het strand vrijgespoelde veen.
- 6) De Wit en Verhagen 1961; Van Heeringen 1992, p. 92.
- 7) depot Den Haag.
- 8)

29

- 1) Ockenrode/Solleveld.
- 2) melding 1954, particulier; opgraving 1955, RMO; opgraving 1987, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEV, 6de-7de.
- 5) Merovingisch grafveld. De eerste urnen zijn verzameld door Peeters tijdens grote ontgraving op het terrein. Opgraving in 1955 door Braat leverde nog een aantal urnen op, waarbij het totaal op 23 exemplaren kwam. Het gaat voor het merendeel om dubbelkonische urnen, naast een enkel Saksisch exemplaar. Opvallend genoeg zijn er ook een paar Romeinse potten bij, waarschijnlijk afkomstig van de nabijgelegen vindplaats op Ockenburgh (nr. 12). In de urnen waren de crematieresten nog aanwezig.
Bij de opgraving van 1987, een onderzoek naar de exacte positie van het grafveld, zijn scherven van nog meer urnen teruggevonden.
- 6) Peeters 1954; Braat 1956; Holland 1988, p. 328; JDH 1988, p. 216.
- 7) WDM87. Urnen van opgraving 1955 in depot RMO Leiden. Urnen van Peeters en materiaal opgraving 1987 in depot Den Haag.
- 8) op oude archeologische-geologische kaart bij Van Heeringen 1983 locatie verkeerd vermeld.

30

- 1) Dorpersdreef.
- 2) opgraving/waarneming 1957, 1958, ROB/gemeente Den Haag.
- 3) veen, bedekt door DI-klei (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 11de-14de, 16de.
- 5) onderzoek voorafgaande aan en tijdens de sloop van de 16de-eeuwse boerderij Vrederust. In de boerderij was ouder steenmateriaal verwerkt. Dit is geïnterpreteerd als hergebruik van materiaal van een middeleeuwse voorganger. Een houtconstructie, mogelijk de resten van een stal, kon maar ten dele worden onderzocht. Vondsten: Pingsdorf, kogelpot, grijs en roodbakkend aardewerk.

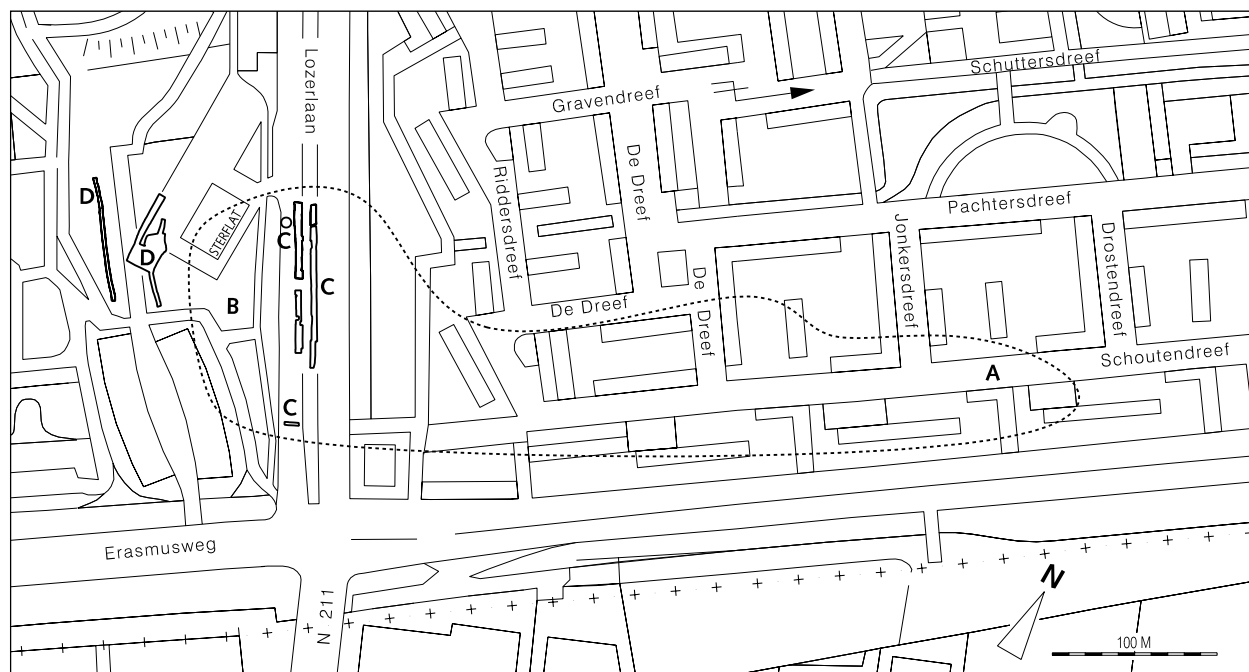
6) NKNOB 1958, p. 167; Herpel 1960.

7)

8)

31

- 1) Lozerlaan/Erasmusweg.
- 2) A. waarnemingen 1957-1966, AWN; B. vondstmeldingen 1986-89, particulier; C. waarneming 1990, opgraving 1993, gemeente Den Haag; D. opgravingen 1992 en 1994, gemeente Den Haag.
- 3) oeverwal bij DI-restgeul, onder DIII-dek.
- 4) ROM.
- 5) A. Goed ontwikkelde cultuurlaag gezien tijdens aanleg woonwijk over groot areaal, globaal lopend van de Drostendreef tot voorbij de Lozerlaan. Veel scherven van inheems en import aardewerk, kralen van glas en barnsteen, enkele bronzen draadfibulae, twee emailfibulae, enkele bronzen armbanden, daterend uit de 2de eeuw na Chr.
B. Losse vondsten van Romeinse aardewerkscherven, gevonden in het plantsoen rond de Sterflat aan de overzijde van de Lozerlaan.
C. Cultuurlaag en grondsporen langs de Lozerlaan, gezien tijdens aanleg pijpleiding Gasunie en tijdens opgraving. Vondsten van aardewerkscherven en enkele draadfibulae.
D. Cultuurlaag bij Sterflat met vondstmateriaal en verschillende greppels en kuilen; een vierkante structuur, mogelijk een heiligdom, onder parkeerterrein van flat. Vondst van Romeinse bronzen kan.
- 6) Mezger 1961, Westerheem 1966, p. 115; Holland 1991, p. 336; JDH 1991, p. 268; Van den Broeke en Hagers 1994, p. 27 en 59 (vindplaats 15); JDH 1994, p. 178; JDH 1995, p. 229.
- 7) GAS90; LZL92; LZL93; LZL94. Depot Den Haag.
- 8) zie afbeelding voor de verschillende locaties.

Vindplaats 31

A: Cultuurlaag (binnen stippellijn), waarnemingen 1957-66; B: Vondstmeldingen 1986-89;
C: Waarneming 1990 (cirkeltje) en opgravingsleuven 1993; D: Opgravingen 1992 en 1994.

32

- 1) Jonkersdreef.
- 2) waarneming 1957, AWN.
- 3) Oud Duinzand (restant strandwal) onder DI-klei.
- 4) IJZM.
- 5) scherven van aardewerk uit de midden ijzertijd, gevonden in een bouwput aldaar.
- 6) Mezger 1961.
- 7) PDB.
- 8)

33

- 1) Gravendreef.
- 2) waarneming 1957, AWN.
- 3) klei op veen (strandvlakte).
- 4) ROM, MEL.
- 5) scherven van inheems en Romeins aardewerk op bodem van bouwput; in profiel van put scherven van kogelpotten, Pingsdorfen Andenne aardewerk.
- 6) Mezger 1961.
- 7) PDB.
- 8) bij Van Heeringen 1983 vermeld als Dorpersdreef.

34

- 1) Meer en Bosch.
- 2) waarneming 1959, AWN.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) ROM.
- 5) scherven van aardewerk, gevonden in een cultuurlaag in het profiel van een ontgraving.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 119.
- 7) materiaal niet bewaard.
- 8) scherf van aardewerk met kwartsmagering, mogelijk late bronstijd, als losse vondst gemeld.

35

- 1) Erasmusweg.
- 2) waarneming 1960, AWN.
- 3) zandige klei op veen (oeverwal langs kreek?).
- 4) ROM.
- 5) cultuurlaag aangetroffen in slootwand. Scherven van inheems aardewerk, botmateriaal en een bronzen fibula.
- 6) Mezger 1961.
- 7) PDB.
- 8)

36

- 1) Grote Markt 6-7/Prinsegracht 1-3.
- 2) opgravingen 1961, 1974, 1977, AWN.
- 3) strandvlakte.
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) bij bouwwerkzaamheden op het perceel Grote Markt 6-7 in 1961 werden drie vloerniveaus, muurwerk en een menselijk skelet gevonden. Bij de restauratie van de 17de-eeuwse Boterwaag kwam eveneens menselijk skeletmateriaal tevoorschijn en aardewerk uit de 15de-18de eeuw. Het skeletmateriaal is waarschijnlijk afkomstig van de begraafplaats van het St. Elisabethklooster.
- 6) Herpel 1962; Storm s.a.
- 7) AWN Den Haag.
- 8) locatie van Boterwaag (1650) en aangrenzende panden. Voor 1582 lag hier een gedeelte van het St. Elisabethklooster (1443-1582). Zie ook nr. 111 (Grote Markt).

37

- 1) Groenendaal.
- 2) vondstmelding 1962, AWN.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZL, ROM.
- 5) scherven, verzameld aan het oppervlak en gedeeltelijk uit cultuurlaag in profiel.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 116.
- 7) PDB.
- 8)

38

- 1) Groenendaal.
- 2) vondstmelding 1962, AWN.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) NEOL of BROV.
- 5) twee vuurstenen krabbers, gevonden aan oppervlak.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 116.
- 7) PDB.
- 8)

39

- 1) Noordweg 42 (boerderij Rhijenhove).
- 2) A. vondstmelding 1962, particulier; B. opgraving 1999, gemeente Den Haag.
- 3) zandige klei (oeverwal) en Oud Duinzand (restant strandwal), bedekt door DIII-klei.
- 4) ROM.
- 5) A. oppervlaktevondst van een bronzen sestertius van keizer Nerva.
B. cultuurlaag met resten van inheems-Romeinse drieschepige boerderij.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 125.
- 7) RHY99. Depot Den Haag. Standplaats munt niet bekend.
- 8) bij Van Heeringen 1983 vermeld als Erasmus.

40

- 1) Den Helderstraat.
- 2) waarneming 1964.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) funderingen van een 15de-eeuws huis.
- 6) Herpel 1965; Van Zon 1994.
- 7)
- 8) van oorsprong 15de-eeuws huis later verbouwd tot herenhuis. In de 17de eeuw in gebruik als schuilkerk. Bij van Heeringen 1983 onjuist gesitueerd.

41

- 1) Buitenhof33 (Gevangenpoort).
- 2) waarneming 1964, RGD en ROB; bouwhistorisch onderzoek 1981-1982, RGD.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 14de-16de.
- 5) funderingen van ronde toren met wenteltrap. Vondsten: aardewerk uit de 14de-15de eeuw. Bij verbouwingen in de zogenaamde "Vrouwenkamer", een elitaire gevangenskamer, zijn bijzondere majolica vloertegels gevonden o.a. met slingerbandvormen, datering rond 1540.
- 6) NKNOB 1964, p. 101; Westerheem 1964, p.53-54; Van Traa 1982.
- 7) collectie Gevangenpoort. Depot Den Haag.
- 8) het is onbekend wanneer de vondsten uit de Vrouwenkamer zijn gedaan.

42

- 1) De Werf.
- 2) vondstmelding 1964, particulier.
- 3) klei op veen (strandvlakte).
- 4) MEL.
- 5) scherven van kogelpot en Pingsdorf aardewerk, gevonden bij de afbraak van een boerderij.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 123.
- 7)
- 8)

43

- 1) Nikkelwerf.
- 2) waarneming 1964, AWN; opgraving 1999, gemeente Den Haag.
- 3) zandige klei (oeverwal?).
- 4) ROM.
- 5) tijdens de aanleg van het bedrijventerrein zijn scherven van Romeins en inheems aardewerk verzameld uit de wand van een wegcunet. Noodonderzoek in 1999 bracht sporen van een inheemse nederzetting uit de 2de eeuw na Chr. aan het licht.
- 6) Stuurman 1968.
- 7) PDB. Depot Den Haag.
- 8) bij Van Heeringen 1983 vermeld als De Werf.

44

- 1) Johan de Wittlaan (Congresgebouw).
- 2) waarneming 1964, AWN.
- 3) Oud Duinzand en veen (strandwal en overgang naar strandvlakte), bedekt door Jong Duin.
- 4) NEOL, BROL?, IJZ, MEL, 12de-13de.
- 5) vondsten, deels stratigrafisch verzameld in de bouwput van het Congresgebouw. De ijzertijdscherven en de laat-middeleeuwse scherven komen uit twee humeuze lagen op de strandwal. Een zandstenen slijpsteen van neolithische ouderdom en een fragment van een geweihamer die mogelijk uit de bronstijd stamt, zijn gevonden in het strandvlakteveen.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 117.
- 7) depot Den Haag.
- 8) ijzertijdniveau mogelijk hetzelfde als dat van nr. 86 (Eisenhowerlaan) en nr. 90 (Churchillplein).

45

- 1) Sportlaan.
- 2) waarneming 1966, AWN.
- 3) Oud Duinzand op veen (overstoven strandvlakte).
- 4) IJZL.
- 5) vondsten van aardewerk verzameld uit een grondspoor in een profiel langs de Beek.
- 6) Van Zijll de Jong 1967.
- 7)
- 8)

46

- 1) Monsterseweg.
- 2) vondstmelding 1968, particulier; waarneming 1990, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) NEOL\BROV?, BROL\IJZV, IJZM?, IJZL.
- 5) waarneming op een tweetal plaatsen vlak bij elkaar van een opeenvolging van enkele cultuurlagen. De oudste stamt mogelijk uit het late neolithicum of uit de vroege bronstijd; de jongste uit een late fase van de late ijzertijd. Sporen van greppels en keerploeg in de bovenste laag. In de verschillende lagen vondsten van aardewerk.
Vondst van melding 1968 mogelijk midden-ijzertijd aardewerk, afkomstig uit uitgegraven grond.
- 6) Van den Broeke en Hagers 1991, p. 18-20, p. 57-58 (vindplaats 12 en 13).
- 7) GAS90. Depot Den Haag.
- 8) vondstmelding 1968 F.B. Simonis.

47

- 1) Lozerlaan (volkstuintjes).
- 2) waarneming 1968, AWN.
- 3) veen, bedekt door DI-klei (strandvlakte).
- 4) IJZM.
- 5) scherven van aardewerk, verzameld bij slootaanleg ter plaatse.
- 6) Stuurman 1969.
- 7) PDB.
- 8)

48

- 1) Zinkwerf.
- 2) waarneming 1968, AWN.
- 3) veen, bedekt door DI-klei (strandvlakte), ontwaterd door geul.
- 4) IJZM.
- 5) cultuurlaagje op strandvlakteveen met scherven van aardewerk, waargenomen in bouwput.
- 6) Mezger 1969.
- 7) PDB.
- 8)

49

- 1) Oosteinde/Bovendijk.
- 2) A. Waarneming 1969, ROB; B. opgraving 1998, gemeente Den Haag.
- 3) DI-klei, bedekt door DIII-klei.
- 4) MEL.
- 5) A. Middeleeuws baksteenpuin waarschijnlijk afkomstig van de stenen kamer “Huis ten Hoeke”, gelegen ter hoogte van Bovendijk 144.
B. Opgravingsonderzoek door middel van sleuven, waarbij percelerings- en ontwateringsgreppels behorend bij het terrein van Huis ten Hoeke zijn blootgelegd. Vondsten van aardewerk en een 14de-eeuwse versierde zandstenen vijzel.
- 6) Visscher 1994, vindplaats 3; Holland 1999, p. 382; JDH 1999, p. 202.
- 7) HAA98. Depot Den Haag.
- 8) eerste historische vermelding van Huis ten Hoeke in 1215.

50

- 1) Willem III straat (Hervormde Kerk).
- 2) opgraving 1970, ROB; losse vondst 1982, particulier.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, 13de-14de.
- 5) kerk van 13de-eeuws klooster met 13de- en 14de-eeuwse grafkelders. In de grafkelders zijn schilderijen aangebracht. Bijzondere vondst: reliëftegel in slibtechniek met afbeelding van een non; losse vondst op de begraafplaats bij de kerk.
- 6) JROB 1970, p. 25; Carmiggelt 1993, p. 21; Ter Kuile 1975; JDH 1986, p. 295.
- 7)
- 8)

51

- 1) Poeldijkseweg (gemeente Monster).
- 2) opgravingen 1970 en 1993, ROB.
- 3) zandige klei op veen (oeverwal), bedekt door DIII-klei.
- 4) ROM.
- 5) Romeinse nederzetting met steenbouw (tufsteen) en een dubbele omgrachting. Belangrijkste vondst een militair diploma uit 161 na Chr.
- 6) Bogaers 1979; Holland 1994, p. 432.
- 7) depot ROB Amersfoort.
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van zeer hoge archeologische waarde, nr. 37B-001 en 37B-047. Gedeeltelijk beschermd monument.

52

- 1) Oude Molstraat/Nobelstraat.
- 2) waarnemingen 1970-1971, particulier.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 14de-17de.
- 5) kelder opgebouwd uit 14de-eeuwse kloostermoppen met daarnaast een beerput met laat 14de-eeuws materiaal.
- 6) Herpel 1973, p. 20.
- 7) collectie particulier.
- 8) bij sloop kloostermopfundering waargenomen op circa 1,5 m onder maaiveld door particulier. Stenen zijn eveneens in collectie ondergebracht.

53

- 1) strand Kijkduin tussen hoofden 25 en 26.
- 2) opgraving 1972, AWN; waarnemingen 1972-1975, AWN.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) IJZL.
- 5) onderzoek naar het door de branding vrijgespoelde strandvlakteveen op het strand. In het veen scherven van aardewerk uit de late ijzertijd.
- 6) Van Heeringen 1992, p. 8-9 (92-93), nr. 30-west-5 en 6.
- 7) PDB.
- 8)

54

- 1) Madestein.
- 2) opgraving 1973, AWN.
- 3) Oud Duinzand (rand strandwal).
- 4) 1. NEOL, 2. MEL.
- 5) 1. Randscherf van aardewerk en fragment van vuurstenen bijl, Vlaardingencultuur, afkomstig uit laagje 1,8 m onder de middeleeuwse funderingen.
2. Funderingen van boerderij uit de 15de eeuw en een stenen kamer uit de 13de eeuw. Scherven van aardewerk uit de 13de eeuw en later.
- 6) Heidinga en Smink 1982; Alders 1982; Van Heeringen 1983, p. 122.
- 7) prehistorisch materiaal in depot Den Haag. Middeleeuwse vondsten in depot AWN Den Haag.
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-002.

55

- 1) 't Hof (gemeente Wateringen).
- 2) waarnemingen 1973, 1977 en 1982, particulier.
- 3) zandige klei (kreekrug).
- 4) MEL.
- 5) resten van de hofstede "Het Hof van Wateringen"; resten van een klooster.
- 6) JROB 1973, p. 104; JROB 1977, p. 120.
- 7)
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van zeer hoge archeologische waarde, nr. 37B-002. Beschermd monument.

56

- 1) Noordweg 74.
- 2) vondstmelding 1975, particulier.
- 3) Oud Duinzand (flank van strandwal), bedekt door DI-klei.
- 4) ROM.
- 5) cultuurlaag met aardewerkscherven.
- 6)
- 7) Van Heeringen 1983, p. 125; Visscher 1994, vindplaats 5.
- 8)

57

- 1) Badhuisweg.
- 2) waarneming 1976, particulier.
- 3) Oud Duinzand (strandwal), bedekt door Jong Duin.
- 4) IJZL.
- 5) zeer beperkt bewaard gebleven cultuurlaagje, aangetroffen op 2 m onder maaiveld in bouwput.
Vondsten van aardewerkscherven.
- 6) JROB 1977, p. 120.
- 7)
- 8)

58

- 1) De Uithof.
- 2) waarneming 1978, particulier.
- 3) zandige klei, bedekt door DIII-klei (oeverwal van kreek).
- 4) ROM, MEL.
- 5) scherven van Romeins inheems en import aardewerk en muurresten opgebouwd uit kloostermoppen aangetroffen tijdens drainagewerkzaamheden. Het muurwerk is waarschijnlijk afkomstig van de uithof van het klooster Leeuwenhorst te Noordwijk.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 126.
- 7)
- 8)

59

- 1) Nobelstraat 1a/1b en 3.
- 2) opgraving 1979, AWN; opgraving en bouwhistorisch onderzoek 1983, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEP, 16de-17de.
- 5) perceel met bebouwing bestaande uit een voor- en een achterhuis. Het onderzoek van de AWN betrof een beerput. Tijdens het onderzoek zijn vijf bebouwingsfasen (circa 1500-1678) achterhaald.
- 6) Kistemaker en Magendans 1984; Holland 1984, p. 322; JDH 1984, p. 199.
- 7) NOB83. Depot Den Haag.
- 8) in 1983 voornamelijk bouwhistorisch onderzoek, de ondergrond bleek geheel verstoord.

60

- 1) Oude Molstraat 20-24, 30-32A, 36 en 40.
- 2) opgravingen en waarnemingen 1980-1982, AWN.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) funderingen van 15de-eeuwse bebouwing, met waterput en afvalput. Bijzondere vondsten: pijp-aarden devotie-medaillon, 15de-eeuws stucwerk; overigens veel bouw materiaal en kasseien.
- 6) Molhuysen 1982.
- 7) OM83. Depot Den Haag.
- 8)

61

- 1) Haagweg, waterleidingduinen (gemeente Monster).
- 2) oppervlaktevondsten 1980; waarneming 1990, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal), deels bedekt door Jong Duin.
- 4) IJZM, IJZL, ROM, MEV, MEL, 12de.
- 5) op verschillende plaatsen goed bewaard gebleven opeenvolging van bewoningslagen, van elkaar gescheiden door stuiffasen. Het terrein is de voortzetting van het Monsterse geestje, waar bewoning-slagen vanaf de late steentijd tot en met de Romeinse tijd zijn waargenomen.
Vondsten van aardewerk, daterend uit de midden- en late ijzertijd, de Romeinse tijd, de Karolingische periode en de 12de eeuw, zijn afkomstig uit de verschillende lagen.
De oppervlaktevondsten uit 1980 dateren uit de Romeinse tijd en de 12de eeuw.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 122; Holland 1991, p. 336; JDH 1991, p. 268; Van den Broeke en Hagers 1994, p. 23-24 en p. 52-55 (vindplaats 6-9).
- 7) GAS90. Vondsten van de waarnemingen 1990 in depot Den Haag.
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-001.

62

- 1) Uithof(Wennetjessloot).
- 2) opgraving 1980, AWN.
- 3) zandige klei (oeverwal).
- 4) 1. ROM, 2. MEL, 13de.
- 5) 1. Cultuurlaag met sporen van greppels en kuilen, waarschijnlijk afkomstig van boerderijplaats.
Scherven van voornamelijk inheems aardewerk.
2. Greppels, afkomstig van ontginningen uit de tweede helft van de 13de eeuw. Vondsten van kogelpot en Andenne aardewerk.
- 6) Holland 1981, p. 265.
- 7) PDB.
- 8)

63

- 1) Jan Hendrikstraat/Laan.
- 2) waarneming 1982, particulier.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de-16de.
- 5) beerput met o.a. een 15de-eeuws bord met randschrift: AVE MARIA GRATIA PLENA
DOMINUS TECUM.
- 6) Carmiggelt 1991, p. 59.
- 7) collectie van particulier.
- 8)

64

- 1) Gedempte Gracht.
- 2) waarnemingen 1982 en 1985, particulier.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de en later.
- 5) waarneming bij aanleg van de Markthof aan de zuidzijde van de Gedempte Gracht (1982) en aan de noordzijde (1985). Sporen van ophogingen, houten palen en bakstenen funderingen (1982). Veel organisch materiaal bewaard gebleven: schoenen, mes- en dolkscheden en tas.
- 6)
- 7) collectie van particulier.
- 8)

65

- 1) Spui (Nieuwe Kerk).
- 2) waarnemingen 1983, 1997, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de, 17de.
- 5) in 1983 werden onder de noordelijke tuinmuur van de Nieuwe Kerk gedeelten van zware funderingen gevonden uit het einde van de 14de eeuw. Een grafkelder langs de tuinmuur van de Nieuwe Kerk is ingemeten. In 1997 werden in de tuin funderingen waargenomen. Deze behoren waarschijnlijk tot de restanten van de woonwijk (het Padmoes), die gesloopt is voor de bouw van de kerk.
- 6)
- 7)
- 8)

66

- 1) B.M. Teldersweg (tennispark "De Bataaf")
- 2) waarneming 1982, AWN; waarneming 1997, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (rand strandwal), bedekt door Jong Duin.
- 4) BRO.
- 5) cultuurlaag aangetroffen in bouwput voor tennishal in 1982. Vondsten van aardewerkscherven, botmateriaal en een klopsteen. Dezelfde laag leverde in 1997 een vuurstenen pijlpunt op.
- 6) Van Heeringen 1983, p. 116.
- 7) BAT97. Materiaal uit 1982 in depot AWN Den Haag. Materiaal uit 1997 in depot Den Haag.
- 8)

67

- 1) Korte Vijverberg 29 (Mauritshuis).
- 2) opgravingen 1983, 1984, 1985, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duin.
- 4) MEP, 17de en later.
- 5) tijdens de restauratie van het Mauritshuis zijn diverse kleine onderzoeken verricht. Vanaf de kelders onder het Mauritshuis liep een onderaardse gang onder het voorplein en de straat door naar het Plein, waar de voormalige tuin van het Mauritshuis lag. Bij het onderzoek bleek er een dubbele gang met kruisgewelven aanwezig te zijn. Verder werden beerputten onder het Mauritshuis onderzocht.
- 6) Magendans en Waasdorp 1986; JDH 1986, p. 291.
- 7) TM83 (tegenover Mauritshuis), MAU85 (in Mauritshuis). Depot Den Haag.
- 8)

68

- 1) Loosduinse Hoofdstraat.
- 2) opgraving 1983, gemeente Den Haag; waarneming 1984, AWN.
- 3) Oud Duinzand op veen (overstoven strandvlakte).
- 4) 1. ROM; 2. MEL, MEP, 14de-19de.
- 5) 1. Overstoven veen met akkersporen uit de Romeinse tijd, scherven inheems-Romeins aardewerk.
2. Veenwinningsputten, 14de eeuw.
Water- en beerputten behorende bij de bebouwing aan de Loosduinse Hoofdstraat. Vondsten: vanaf tweede helft 15de eeuw tot 19de eeuw, voornamelijk 17de-eeuws materiaal.
- 6) Magendans en Waasdorp 1986; Holland 1984, p. 323.
- 7) LSD83. Depot Den Haag.
- 8)

69

- 1) Hoge Nieuwstraat 17-19.
- 2) opgravingen 1983, 1984, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 14de-17de.
- 5) ophogingslagen (vanaf 14de eeuw), beerputten, waterput en waterkelder (17de eeuw).
- 6) JDH 1984, p. 199.
- 7) HN83; HN84. Depot Den Haag.
- 8)

70

- 1) Oude Waalsdorperweg 63 (TNO).
- 2) opgraving 1983, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand op veen (overstoven strandvlakte), bedekt door Jong Duin.
- 4) MEL, 12de-13de.
- 5) akkercomplex, aangelegd op de humeuze overgang van zandrug naar strandvlakteveen. Percelen door sloten afgebakend. Spit- en ploegsporen in laag aanwezig.
Enkele vondsten van Paffrath-kogelpot aardewerk.
- 6) Magendans en Waasdorp 1985; Holland 1984, p. 324; JDH 1984, p. 197.
- 7) TNO83. Depot Den Haag.
- 8) sporen van akkers mogelijk dezelfde als die van nr. 005 (Waalsdorpervlakte).

71

- 1) Herenstraat (gemeente Rijswijk).
- 2) opgraving 1983, AWN.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZV, IJZL.
- 5) in de heuvel waarop de N.H. kerk gebouwd is zijn verschillende cultuurlagen aangetroffen met grondsporen en ploegkrassen en scherven van aardewerk.
- 6) Holland 1984, p. 303.
- 7) depot AWN Rijswijk.
- 8) op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-023.

72

- 1) Wagenstraat 43-57A gedeeltelijk (voorheen 57).
- 2) opgraving 1984, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, 14de-15de.
- 5) ophogingslagen en een kuil met o.a. afval van leerbewerking. Bijzondere vondsten: een leren kaats- of bikkalballetje en een vetvanger met randschrift "AVE MARIA".
- 6) Magendans en Waasdorp 1985; Holland 1985, p. 366; JDH 1986, p. 293.
- 7) CS84. Depot Den Haag.
- 8)

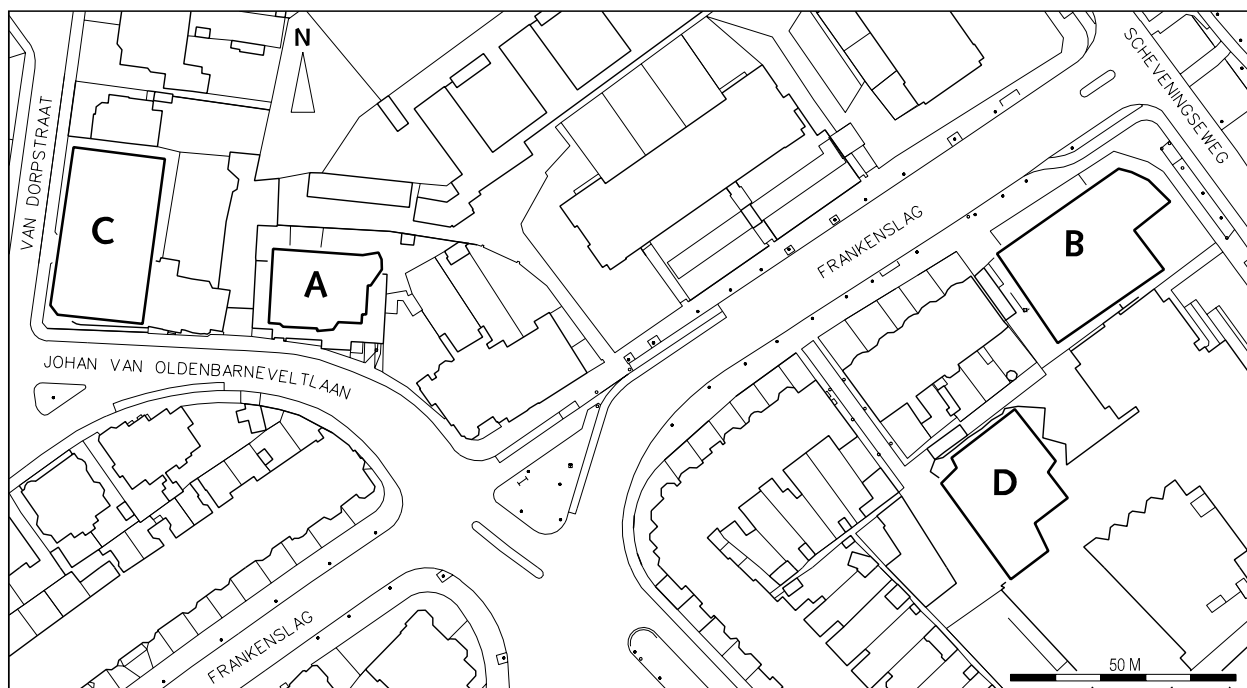
73

- 1) Korte Houtstraat 19 (voorheen 27-33).
- 2) opgraving 1984, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEP, 16de en later.
- 5) sporen uit de 16de eeuw: sloot met beschoeiing, steiger, kademuur en poel. Bebouwing vanaf eind 16de eeuw: zowel houtbouw als steenbouw. Bijzondere vondst: rekenpenning met afbeelding van de moord op Willem van Oranje. Vanaf 1613: stadsuitbreiding, funderingen en vloeren van huizen, waterputten, afvalkuilen en beerkelders.
- 6) Magendans 1985; Holland 1985, p. 363; JDH 1986, p. 289.
- 7) KH84. Depot Den Haag.
- 8)

74

- 1) Westduinen, Solleveld.
- 2) kartering 1984, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP.
- 5) vondstconcentratie van laat- en postmiddeleeuws aardewerk in oever van infiltratieplas, wijzend op boerderijplaats ter plekke.
- 6) Van der Valk 1986; Holland 1985, p. 365; JDH 1986, p. 294.
- 7) depot AWN Den Haag.
- 8)

- 1) A. Johan van Oldenbarneveltlaan 91/95; B. Scheveningseweg 80-82; C. Johan van Oldenbarneveltlaan 99; D. Frankenslag 12.
- 2) opgravingen 1984, 1987, 1993, 1996, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal) bedekt door Jong Duin.
- 4) 1. MEV (Merovingisch), 2. MEL.
- 5) 1. A en D zijn nederzettingsterreinen met sporen van huizen en hutkommen; D. leverde daarnaast twee houten waterputten op. B en C toonden sporen van de rond de nederzetting liggende akkers. Vondsten van vooral botresten naast scherven van Merovingische potten en wat fragmenten Badorfaardewerk en vrij veel ijzerslakken.
2. Op een paar plaatsen bij A is het Merovingisch niveau in de latere middeleeuwen beploegd.
- 6) A: Holland 1985, p. 362; JDH 1986, p. 287. B: Holland 1988, p. 317; JDH 1988, p. 217. A en B: Magendans en Waasdorp 1989. C: Holland 1994, p. 444; JDH 1994, p. 179; D: Holland 1997, p. 428; JDH 1997, p. 258.
- 7) JOB84; FRA87; JOB93; FRS96. Depot Den Haag.
- 8) zie ook nr. 86 (Eisenhowerlaan). Valt binnen ABP nr. 13. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-005.

Vindplaats 75

A: Johan van Oldenbarneveltlaan 91/95; B: Scheveningseweg 80-82;
C: Johan van Oldenbarneveltlaan 99; D: Frankenslag 12.

76

- 1) Scheveningseweg 62-66.
- 2) opgraving 1984-1987, gemeente Den Haag.
- 3) overstoven strandvlakte, bedekt door Jong Duin.
- 4) 1. ROM, 2. ROM, 3. MEV.
- 5) 1. Cultuurlaag afkomstig van een inheemse nederzetting uit de eerste helft van de 2de eeuw na Chr., met sporen van een drieschepige boerderij, greppels, een waterput en ploegsporen. Aardewerk is voornamelijk inheems-Romeins. Verder vondsten van enkele draadfibulae en kralen.
2. Tweede cultuurlaag, gescheiden van eerste door stuiflaag, is afkomstig van rijke sterk geromaniseerde nederzetting (vicus). Veel sporen van huizen, waterputten, pallisadegreppels en kuilen. Vondsten van militaria maken aannemelijk dat nederzetting mede een militaire bevolking gehad heeft. Daarnaast vondsten van import aardewerk, zoals terra sigillata, glaswerk, munten, fibulae, bronzen en benen spelden, ringen, votiefbeeldjes. Enkele kleine mallen van aardewerk geven aan dat ter plekke brons gegoten is.
Terrein is bewoond van ca. 200 tot 240 na Chr.; rond 270 opnieuw korte tijd bewoond.
3. Bovenzijde tweede Romeins niveau is verploegd; in ploegniveau bevinden zich Merovingisch/Karolingische scherven. Waarschijnlijk is Romeinse laag gebruikt als akkerland door de Merovingische bewoners van de Johan van Oldenbarneveltlaan (nr. 75).
- 6) Van Boekel 1989; Van Ginkel en Waasdorp 1992; Carmiggelt 1998; Waasdorp 1999; Holland 1986, p. 308; Holland 1988, p. 316; JDH 1986, p. 297.
- 7) SCH84. Depot Den Haag.
- 8) valt binnen ABP nr. 13. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-005.

77

- 1) De Uithof.
- 2) opgraving 1984, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (klein zandkopje), bedekt door DI-klei.
- 4) IJZM.
- 5) zeer beperkt bewaard gebleven cultuurlaag vlak onder het maaiveld. Vondst van enkele zwarte humeuze kuilen, waarvan één mogelijk een waterput. Vondsten van aardewerkscherpen in laag en sporen.
- 6) JDH 1986, p. 293.
- 7) UHP84. Depot Den Haag.
- 8)

78

- 1) Spui-Houtmarkt.
- 2) opgraving 1985, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEP, 16de en later.
- 5) sloot met beschoeiing en stortlagen daarachter. Fundamenten van huizen en beerputten, gelegen aan deze sloot (16de eeuw en later). Bijzondere vondsten: bronzen kandelaar, pijpglas met wafelversiering en goudluster en een bronzen gegraveerd tafelmesje (alle uit de 16de eeuw).
- 6) Magendans en Schulten 1987; Holland 1986, p. 324; JDH 1986, p. 301.
- 7) SH85. Depot Den Haag.
- 8)

79

- 1) Riviervismarkt 3-4.
- 2) bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 1985, TH Delft.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 14de-18de.
- 5) bij ontgravingswerkzaamheden werden funderingen, putten, riolen en een afvalkuil ontdekt. De oudste kern van de bebouwing ligt onder Riviervismarkt 4 en bestaat uit een stenen huis uit het laatste kwart van de 14de eeuw met een waterput.
- 6) Hennis 1988.
- 7)
- 8)

80

- 1) Katerstraat-Oog in 't Zeilstraat.
- 2) opgraving 1985, AWN.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEP, 16de-18de.
- 5) slotensysteem, gedempt in het tweede kwart van de 17de eeuw. Bijzondere vondst: pijparden mal voor de vervaardiging van devotiemedallions met een voorstelling en tekst over de gelijkenis van Lazarus en de rijke man.
- 6) Wetemans 1987; Carmiggelt 1993.
- 7) depot Den Haag; depot AWN Den Haag.
- 8)

81

- 1) Westeinde 48/Lange Lombardstraat/Korte Lombardstraat.
- 2) opgraving 1986, gemeente Den Haag.
- 3) overgang van Oud Duinzand (strandwal) naar veen (strandvlakte).
- 4) MEP, 16de-18de.
- 5) sporen van grondverbetering uit de 16de en de 17de eeuw. Huisfunderingen uit de 18de eeuw.
- 6) JDH 1987, p. 255.
- 7) WES86. Depot Den Haag.
- 8)

82

- 1) Kazernestraat 50-52.
- 2) opgraving 1986, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEP, 18de.
- 5) huisfunderingen, sloot met 18de-eeuwse vulling.
- 6) Magendans en Waasdorp 1986.
- 7) KAZ86. Depot Den Haag.
- 8)

83

- 1) Gedempte Gracht (parkeerplaats Bijenkorf).
- 2) opgraving 1986, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de en later.
- 5) de oudste sporen dateren van voor 1400 en bestaan uit een stelsel van sloten. In het veenpakket is plaatselijk turf gestoken. Na de demping van de sloten werd rond 1400 de eerste bebouwing neergezet. Deze is deels in hout en deels in steen uitgevoerd. Op het achterterrein lagen kuilen met afval van leerbewerking (eerste helft 15de eeuw). Vanaf het einde van de 15de eeuw of begin van de 16de eeuw werden op het terrein steeds meer bouwsels in steen opgetrokken. Naast funderingen zijn er ook waterputten en op de gracht lozende afvoergoten gevonden.
- 6) Holland 1987, p. 335; JDH 1987, p. 250.
- 7) BIJ86. Depot Den Haag.
- 8)

84

- 1) Rond de Grote Kerk 10 en 12 (Grote Kerk).
- 2) waarneming 1986, gemeente Den Haag; opgraving 1987, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) in de bijgebouwen aan de zuidzijde van de kerk werd een kelder met aspot in de vloer gevonden (midden 15de eeuw).
Onderzoek van grafkelders in de kerk en van de voormalige begraafplaats rond de kerk. De oudste grafkelders dateren uit de eerste helft van de 15de eeuw. Ten noorden van de kerk zijn intacte begravingen waargenomen.
- 6) Holland 1988, p. 327; JDH 1988, p. 220.
- 7) GRK87. Depot Den Haag.
- 8) valt binnen ABP nr. 3. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-034.

85

- 1) Bronovolaan (Bronovo ziekenhuis).
- 2) opgravingen 1986, 1990-1991, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand en veen (overgang van strandwal naar strandvlakte).
- 4) 1. BROM, 2. IJZM?
- 5) 1. Cultuurlaag die uitwigt tegen strandwal aan met sporen van greppels, enige kuilen (waaronder één gevuld met kookstenen), en vooral eergetouwkrassen. Veel vondsten van Hilversumaardewerk, enkele vuurstenen pijlpunten en knoopschabbers, een faiencekraal en twee geweihamers.
2. Beperkt bewaard gebleven cultuurlaag, iets ten noorden van bronstijdcultuurlaag, met enkele greppels en veel eergetouwkrassen.
- 6) Holland 1987, p. 311; Holland 1991, p. 329; JDH 1987, p. 249; JDH 1991, p. 263.
- 7) BRO86; BRO90. Depot Den Haag.
- 8)

86

- 1) Eisenhowerlaan 142-150.
- 2) waarneming 1986, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal), bedekt door Jong Duin.
- 4) IJZL/ROM, MEV.
- 5) twee fragmentarisch bewaard gebleven cultuurlagen zonder duidelijke grondsporen. Waarschijnlijk zijn het beide akkerlagen. Uit het bovenste niveau komt vroeg-middeleeuws aardewerk, uit het onderste enkele scherven die mogelijk uit de late ijzertijd stammen.
- 6) Holland 1987, p. 335; JDH 1987, p. 250.
- 7) EIS86. Depot Den Haag.
- 8) middeleeuws niveau mogelijk in verband te brengen met nr. 75 (Johan van Oldenbarneveltlaan); ijzertijdniveau met dat van nr. 44 (Johan de Wittlaan) en nr. 90 (Churchillplein).

87

- 1) Ockenrode/Solleveld.
- 2) opgraving 1987, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEV, 6de-8ste.
- 5) sporen van kuilen, palenrijen en waterputten, behorend bij een nederzetting. Vondsten van aardewerk, een fibula en een broche.
- 6) Holland 1988, p. 328; JDH 1988, p. 216.
- 7) WDM87. Depot Den Haag.
- 8) valt binnen ABP nr. 15. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30D-007. Zie ook nr. 12 (Ockenburgh).

88

- 1) Spui (Stadhuislocatie).
- 2) opgravingen 1988 en 1989, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de en later.
- 5) bebouwing in smalle strook langs het Spui in het laatste kwart van 14de eeuw. De eerste bebouwing bestaat uit houtbouw. De steenbouw dateert vanaf begin 15de eeuw. De vloeren zijn diverse malen opgehoogd. In de 16de eeuw werden de meeste panden opnieuw opgetrokken en uitgebreid. Vanaf 1606 werd het gebied achter de bebouwing van het Spui opnieuw ingericht. Bij onderzoek in dat gebied werden resten van brouwerij "De Ooyevaar" (1608) getraceerd en een loskade.
- 6) Holland 1989, p. 342; JDH 1989, p. 237; Carmiggelt 1993.
- 7) STH88; TUF89. Depot Den Haag.
- 8)

89

- 1) Waalsdorpervlakte.
- 2) waarneming 1988, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand op veen (overstoven strandvlakte), bedekt door Jong Duin.
- 4) MEL, 12de-13de.
- 5) grijze cultuurlaag met houtskool- en aardewerkfragmenten. Waarschijnlijk gaat het om een nederzettingsareaal.
- 6) Holland 1989, p. 318; JDH 1989, p. 233.
- 7) WDV88. Depot Den Haag.
- 8) middeleeuwse akkerlagen van nr. 70 (TNO) en nr. 5 (Waalsdorpervlakte) mogelijk behorend bij nederzetting.

90

- 1) Churchillplein.
- 2) opgravingen 1989 en 1990, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal), bedekt door Jong Duin.
- 4) IJZL.
- 5) cultuurlaag met keerploegsporen en spitsporen; grondsporen in de vorm van parallelle en haakse greppels. Vondsten van aardewerkscherven, enkele botfragmenten en de resten van een maalsteen van tefriet.
- 6) Holland 1990, p. 335; JDH 1990, p. 262.
- 7) CHU89; CHU90. Depot Den Haag.
- 8) zie ook nr. 44 (Johan de Wittlaan) en nr. 86 (Eisenhowerlaan).

91

- 1) Spui (Filmhuislocatie).
- 2) opgraving en waarneming 1990, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de en later.
- 5) de oudste sporen bestaan uit drie vloeren van rond 1400. Deze kunnen onderdeel van een groot huis geweest zijn. De resten bestonden uit kleivloeren, bakstenen haardvloeren, een lichte muurfundering en resten van houtbouw. Vermoedelijk is rond 1500 de houtbouw vervangen door steenbouw. Een bouwoffer, bestaande uit een koperen ketel in een houten bakje, dat in een uitsparing in de fundering van de voorgevel stond, dateert waarschijnlijk uit die tijd. Binnen de muren werden de vloeren nog enkele malen verhoogd. Opvallende recentere bouwsporen waren twee 19de-eeuwse koelvakken.
- 6) Holland 1991, p. 357; JDH 1991, p. 266.
- 7) SPU90. Depot Den Haag.
- 8)

92

- 1) St. Jacobstraat-Kranestraat.
- 2) opgraving en waarneming 1990, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) kuilen gevuld met runderschedels, vermoedelijk afval van leerbewerkers, afgedekt door een 15de-16de-eeuwse ophogingslaag. Huisfunderingen, waterput en beerputten vanaf het einde van de 16de eeuw aan de kant van de Kranestraat en de St. Jacobstraat.
- 6) Holland 1991, p. 357; JDH 1991, p. 266.
- 7) SPU90. Depot Den Haag.
- 8)

93

- 1) Monsterseweg.
- 2) waarneming 1990, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZL/ROM, MEL, 12de.
- 5) twee cultuurlagen waargenomen, één daarvan met vondsten uit het eind van de late ijzertijd of de Romeinse tijd, de ander met materiaal uit de 12de eeuw.
- 6) Van den Broeke en Hagers 1994, vindplaats 11.
- 7) GAS90. Depot Den Haag.
- 8)

94

- 1) Lange Voorhout tegenover 102.
- 2) waarneming 1991, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand en veen (flank van strandwal).
- 4) 1. BROM 2. MEL, MEP, 15de en later.
- 5) 1. Helling van Oud Duinzand met daarin een humeuze zandlaag, op de lage delen overgaand in een veenlaag. Het humeuze zand is doorgespit, waarschijnlijk tussen 1510 en 1310 v. Chr., en later weer overstoven.
2. Ophogingspakketten uit de 15de en 16de eeuw, doorsneden door een 17de-eeuwse afvalkuil en sporen van diverse wandelpaden (schelpenlaagjes).
- 6) Wijsenbeek-Olthuis 1998, p. 17; Holland 1992, p. 379; JDH 1992, p. 257.
- 7) AAM91. Depot Den Haag.
- 8) waarnemingen in sleuven voor de aanleg van stadsverwarming. Valt binnen ABP nr. 5. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-036.

95

- 1) Annastraat 8-14.
- 2) opgraving 1991, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) 1. IJZL, ROM; 2. MEL, MEP, 14de en later.
- 5) 1. Twee akkerlagen met spitsporen en greppels met aardewerk.
2. Een stuifzandlaag over de inheems-Romeins akkerlaag is opgehoogd met afval (datering 1300-1380) en bewerkt. Langs de Annastraat lag een greppel gevuld met afval (1340-1375).
Fundamenten en kelders van huizen vanaf de 15de eeuw, afvalkuilen, waterputten, waterkelders en beerputten. Bijzondere vondsten: snorrebotten (14de eeuw) en een pijpenpaarden beeldje voorstellende een engel met tekstrol (16de eeuw).
- 6) Van Veen 1994; Carmiggelt en Van Veen 1995; Holland 1992, p. 378; JDH 1992, p. 256.
- 7) ANN91. Depot Den Haag.
- 8) vergelijk nr. 128 (Driehoekjes).

96

- 1) Prinsegracht 79-93, 97-99.
- 2) opgravingen 1991 en 1996, AWN.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEP, 18de.
- 5) funderingen van huizen (18de eeuw), waterkelder, beerputten en riolen.
- 6) Holland 1992, p. 379; JDH 1992, p. 257; JDH 1997, p. 260.
- 7) AWN Den Haag.
- 8)

97

- 1) Boekhorststraat 16-26 gedeeltelijk (voorheen 16-20) en 19-23F gedeeltelijk (voorheen 23).
- 2) opgravingen 1991 en 1992, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) turfputten (15de eeuw) aan de oostzijde van de Boekhorststraat, een ontginningssloot aan de westzijde (met vondstmateriaal vanaf circa 1580). Huisfunderingen (1640 en later), beerkelder, waterkelder en waterputten.
- 6) Van Veen 1994; Carmiggelt en Van Veen 1995; Holland 1992, p. 380; JDH 1992, p. 258.
- 7) BKH91. Depot Den Haag.
- 8)

98

- 1) Lozerlaan-Erasmusweg.
- 2) opgraving 1991, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (restant van strandwal), bedekt met DI-klei, met geul daarnaast.
- 4) IJZM.
- 5) op klein zandkopje restanten van een duidelijke bewoningslaag en de sporen van een klein houten gebouwtje van ca. 3 bij 6 m. Sporen van een haard binnen in de plattegrond. Enkele afvalkuilen, één daarvan gevuld met visresten, vlak naast het gebouwtje. Vondsten van rijkversierd aardewerk, duidend op een datering rond 300 v. Chr.
- 6) Wijsenbeek 1997; Holland 1992, p. 353; JDH 1992, p. 254.
- 7) LZL91. Depot Den Haag.
- 8)

99

- 1) Bierstraat voorheen 7-11 en 31, voorheen 6-20.
- 2) opgravingen 1992, 1994, 1995, 1998, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) terrein aanvankelijk in gebruik als achtererf van panden aan het Spui en als weiland. Na grondverbeteringen en dempen van sloten werden vanaf 1630 huizen aangelegd langs de nieuwe Bierstraat. De slootvullingen bevatten zeer veel afval, waarvan een deel bestaat uit voorwerpen van leer en hout, voornamelijk uit de periode 1580-1640. Van de 17de-eeuwse bebouwingen werden funderingen, vloeren, waterputten en beerkelders aangetroffen. Bijzondere vondsten uit de sloten: tientallen schoenen, een houten rammelaar, een groot deel van een leren brandemmer, leren (kam)-etuis met goudopdruk en een spaarpot in de vorm van een narrenkop.
- 6) Holland 1993, p. 356; Holland 1995, p. 395; Holland 1996, p. 372; JDH 1993, p. 287; JDH 1995, p. 231; JDH 1996, p. 259; Holland 1999, p. 381; JDH 1999, p. 203.
- 7) BIR92; BIR94; BIR95; BIR98. Depot Den Haag.
- 8)

100

- 1) Lange Voorhout 17, Hoge Nieuwstraat 18.
- 2) opgraving 1992, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEL, MEP, 14de-17de.
- 5) bij onderzoek in de tuin tussen Lange Voorhout en Hoge Nieuwstraat werden kuilen met 14de- en 15de-eeuws afval gevonden. De eerste bebouwing in de tuin dateert uit de 17de eeuw. Naast muurwerk werden ook een waterput, een waterkelder en een beerput gevonden.
- 6)
- 7) LVH92. Depot Den Haag.
- 8)

101

- 1) Spui 173.
- 2) opgraving 1992, AWN.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de en later.
- 5) oudste sporen van bewoning bestaan uit een bakstenen vloertje uit de 15de eeuw en een midden in de vloer geplaatste aspot. De eerste steenbouw dateert uit het einde van de 15de of de 16de eeuw. Het pand is opnieuw opgetrokken na de bouw van de er naast gelegen Nieuwe Kerk (1649-1656).
- 6) Kempenaar 1994; Holland 1993, p. 356; JDH 1993, p. 286.
- 7) AWN Den Haag.
- 8)

102

- 1) St. Jacobstraat 13 gedeeltelijk (voorheen 5-7), 15-29.
- 2) opgravingen 1992 en 1997, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de-18de.
- 5) terrein opgehoogd en doorsneden door greppels en sloten. De oudste greppels dateren waarschijnlijk uit de 15de eeuw. Funderingen van huizen (vanaf 17de eeuw), bedstedekelders, beerkelders en waterputten. Vondsten voornamelijk 18de-eeuws.
- 6) Holland 1998, p. 387; JDH 1993, p. 287; JDH 1998, p. 259.
- 7) WAG92; JAC97. Depot Den Haag.
- 8)

103

- 1) Han Stijkelplein 28-30.
- 2) opgraving 1992, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand en veen (flank van een strandwal), overdekt door Jong Duin.
- 4) 1. ROM, 2. MEV.
- 5) 1. Cultuurlaag met sporen van greppels, paalgaten, kuilen en een waterput. Het aardewerk bestaat voornamelijk uit inheems materiaal. Schaarse import wijst op datering in 2de eeuw. Daarnaast een vondst van een aantal weefgewichten en het bronzen heft van een scalpel.
2. Humeuze cultuurlaag op het Romeinse niveau, afgedekt door een veenlaagje. Greppels en paalsporen wijzen op bewoning in de directe omgeving. Uit een greppel kwam een bijna complete kogelpot.
- 6) Holland 1993, p. 335; JDH 1993, p. 285.
- 7) HSP92. Depot Den Haag.
- 8)

104

- 1) Jan Willem Frisolaan 5-83 (voormalige Zorgvlietkerk).
- 2) opgravingen 1992 en 1994, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (duinrug), bedekt door Jong Duin.
- 4) ROM.
- 5) cultuurlaag op een smalle duinrug met daarin de sporen van greppels, kuilen, twee waterputten en een lange eenschepige inheems-Romeinse boerderij van ruim 6 m breed en meer dan 23 m lang. In een van de paalsporen bevond zich een klein inheems potje, mogelijk een bouwoffer. Vondsten van voornamelijk inheems-Romeins aardewerk, enkele munten en eenvoudige fibulae. Een kuil met daarin de resten van een paardenschedel en enkele botten van paardenbenen kan een rituele betekenis hebben gehad.
- 6) Holland 1993, p. 335; Holland 1995, p. 374; JDH 1993, p. 286; JDH 1995, p. 227.
- 7) JWF92. Depot Den Haag.
- 8)

105

- 1) Nobelstraat 11-19.
- 2) opgraving 1993, gemeente Den Haag; waarneming 1998, gemeente Den Haag.
- 3) overgang Oud Duinzand (strandwal) naar veen (strandvlakte).
- 4) 1. IJZL/ROM; 2. MEL, MEP, 14de en later.
- 5) 1. Akkerlaag met spitsporen en aardewerkscherven uit de late ijzertijd of Romeinse tijd.
2. Ophogingslaag, 14de eeuw. Huisfunderingen, afvalkuilen, beerputten, vanaf midden 15de eeuw.
Bij verbouwingen in een aangrenzend perceel, Nobelstraat 11 zijn funderingen en een beerkelder uit de 15de eeuw aangetroffen, en een 17de-eeuwse waterkelder.
- 6) Jacobs 1995; Holland 1994, p. 414.
- 7) KOR93; HAR98. Depot Den Haag.
- 8) de locatie Nobelstraat 11-19 vormde tot 1642 één bouwperceel.

106

- 1) Vlamingstraat 40.
- 2) opgraving 1993, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de-18de.
- 5) in het voorste deel van het huis werden diverse plavuizen vloerniveaus met aspotten aangetroffen.
Het achterste deel van het huis had een grote kelder waarvan de bovenzijde hoger lag dan de vloeren in de voorkamer.
- 6) Holland 1994, p. 446; JDH 1994, p. 182.
- 7) VLA93. Depot Den Haag.
- 8)

107

- 1) Spui tussen Grote Marktstraat en Amsterdamse Veerkade.
- 2) waarnemingen 1994 en 1998, gemeente Den Haag en particulier.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de en later.
- 5) kademuur langs het Spui, ophogingslagen in de kade, huisfunderingen. Bijzondere vondsten uit de ophogingslagen: broche, (pelgrims-)insignes, verzilverde loden ampul, muntgewicht, gouden munt 1365, loden gewichten met stempels.
- 6)
- 7) WWW94. Depot Den Haag en particulier.
- 8) waarnemingen bij rioleringswerkzaamheden en in stadsverwarmingssleuven.

108

- 1) Lange Voorhout 8, Kazernestraat 3.
- 2) opgravingen 1994 en 1995, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) 1. PREH?/ROM? 2. MEL, MEP, 14de-19de.
- 5) 1. Akkerlaag met spitsporen, ongedateerd.
2. Greppels, afvalkuilen en ophogingslaag, tweede helft 14de eeuw. De greppels behoorden bij het huis van de familie van Arkel.
Funderingen van gebouwen van het Dominicanerklooster, opgaand muurwerk van een refter en kelders, afvalkuilen; vanaf begin 15de eeuw.
Bijzondere vondsten: twee fragmenten van een dubbelgrafmonument uit het derde kwart van de 15de eeuw. Dit monument is waarschijnlijk tijdens de Beeldenstorm uit de Kloosterkerk verwijderd.
Muurwerk, beerkelders, afvalkuilen, waterputten behorende bij de particuliere bewoning aan het Lange Voorhout, de Kazernestraat en de Bajonetsteeg. Veel glaswerk, aardewerk en porselein.
Bijzondere vondst: faience kom, afkomstig uit Italië. Daarnaast afval van het geneeskundig magazijn van het leger vanaf eind 18de eeuw.
- 6) Jacobs en Van Veen 1996a en 1996b; Holland 1996, p. 373; JDH 1996, p. 256.
- 7) REK94. Depot Den Haag.
- 8) terrein van de Algemene Rekenkamer. Betreft ABP nr. 2. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-033. De Kloosterkerk en een stuk van de muur van de refter zijn de monumentale restanten van het klooster.
Akkerlaag is mogelijk dezelfde als bij nr. 114 (Lange Voorhout 7).

109

- 1) Zuidwal 23A-38A (voorheen 23-38), Looijerstraat voorheen 9-15, Boekhorststraat 120-128 (voorheen 118-128).
- 2) opgraving en waarnemingen 1994 en 1995, gemeente Den Haag.
- 3) strandvlakte (veen).
- 4) MEP, 17de-18de.
- 5) op het binnenterrein tussen de Boekhorststraat, de Zuidwal en de Looijerstraat lag een rij vierkante houten bakken en een gemetselde bak. Deze bakken zijn voor leerlooiprocessen gebruikt. Daarnaast werden er huisfunderingen, waterputten en beerputten opgegraven.
- 6) Holland 1995, p. 395; JDH 1995, p. 230.
- 7) ZWL94; ROX95. Depot Den Haag.
- 8)

110

- 1) Bleijenburg 8-32.
- 2) opgraving 1995, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) MEP, 17de-18de.
- 5) funderingen van huizen, tonput.
- 6) Holland 1996, p. 372; JDH 1996, p. 256.
- 7) BLB95. Depot Den Haag.
- 8)

111

- 1) Grote Markt.
- 2) opgraving 1995, waarnemingen 1995 en 1997, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de-17de.
- 5) ophogingslaag met materiaal 1350-1425. Enkele muurfragmenten behorende bij het St. Elisabethklooster (vanaf circa 1443). Eén muurfragment is waarschijnlijk van oudere datum (eind 14de eeuw). Beerkelders en een waterput behorende bij particuliere huizen, vanaf de 17de eeuw. Bijzondere vondst: Spaans dunwandig import-aardewerk (17de eeuw). Kademuren van Prinsegracht (1640).
- 6) Holland 1996, p. 372; JDH 1996, p. 258.
- 7) GML95. Depot Den Haag.
- 8) zie ook nr. 36. Onderzoek in leidingsleuven. Betreft ABP nr. 12. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-043.

112

- 1) Spui 45 gedeeltelijk (voorheen 39-43).
- 2) opgraving 1995, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de-19de.
- 5) funderingen van stenen huizen uit de tweede helft van de 14de eeuw. In de eeuwen daarna zijn de huizen naar achter uitgebreid. Deze uitbreidingen bedekten afvalkuilen uit de 15de eeuw en beerputten voornamelijk uit de 16de en 17de eeuw. Bijzondere vondst: een 16de-eeuws kelkglas.
- 6) Holland 1996, p. 374; JDH 1996, p. 257.
- 7) HMM95. Depot Den Haag.
- 8)

113

- 1) Ockenburgh (zuiddeel).
- 2) waarneming 1995, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) IJZ.
- 5) grijs cultuurlaagje met scherven van aardewerk.
- 6)
- 7) OCK95. Depot Den Haag.
- 8)

114

- 1) Lange Voorhout 7, Hoge Nieuwstraat 8.
- 2) opgraving 1996, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) 1. PREH?/ROM? 2. MEL, MEP, 15de-18de.
- 5) 1. Akkerlaag met spitsporen, ongedateerd.
2. Afvalkuilen vanaf de eerste helft van de 15de eeuw, muurwerk, waterputten, waterkelders en beerputten met materiaal vanaf eind 16de eeuw tot eind 18de eeuw.
Bijzondere vondst: wijnfles met glaszegel waarop het wapen van de familie Bentinck, terug te voeren op de eigenaar van het huis rond 1700, Hans Willem Bentinck.
- 6) Wijsenbeek-Olthuis 1998, p. 39; Holland 1997, p. 430; JDH 1997, p. 260.
- 7) LVH96. Depot Den Haag.
- 8) akkerlaag is mogelijk dezelfde als bij nr. 108 (Lange Voorhout 8).

115

- 1) Zieken ongenummerd naast 1-Huygenspark.
- 2) opgraving 1996, gemeente Den Haag; waarneming 1996, particulier.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 17de-19de.
- 5) funderingen en beerputten van een herberg (17de eeuw tot eind 19de eeuw) en van bebouwing langs het Zieken. Op het terrein er achter is door een particulier materiaal verzameld. Het betreft een grote hoeveelheid scherven van terracotta tuinpotten, vermoedelijk productieafval van de pottenbakkersfamilie Van Schaick, die in de 17de eeuw aan het Groenewegje woonde.
- 6) Holland 1997, p. 430; JDH 1997, p. 259.
- 7) ZIE96. Depot Den Haag en particulier.
- 8)

116

- 1) Ter Nieuwburgstraat.
- 2) opgraving 1996, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (restant strandwal).
- 4) NEOM.
- 5) een vuurstenen bijlafslag en enkele klopstenen, gevonden in een natuurlijke bodem op het Oude Duin.
- 6) Oude Rengerink 1996, vindplaats 6; Holland 1997, p. 389; JDH 1997, p. 251.
- 7) GRO96. Depot Den Haag.
- 8)

117

- 1) Lage Veld.
- 2) proefonderzoek 1996-1997, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (restant strandwal).
- 4) NEOM.
- 5) inventarisatie van groot areaal door middel van sleuven. De verwachte neolithische cultuurlaag bleek slechts sporadisch aanwezig. Vondst van een vuurstenen bijlafslag.
- 6) JDH 1998, p. 251.
- 7) LAG96; LAG97. Depot Den Haag.
- 8) Oud Duin gedeeltelijk afgetopt.

118

- 1) Parkbuurt Oosteinde.
- 2) DI-klei (oeverwal), bedekt door DIII-klei.
- 3) opgravingen 1996-1998, gemeente Den Haag.
- 4) ROM.
- 5) op oeverwal langs Gantel over een lengte van minstens 300 m bewoningsareaal met plattegronden van boerderijen, graanschuurtjes en een veekraal. De daarachter gelegen komgebieden zijn door middel van perceels- en afwateringsgreppels in 2de en 3de eeuw in cultuur gebracht. Vondsten van inheems en importaardewerk en vier eikenhouten blokken waarvan één met houtsnijwerk.
- 6) Holland 1997, p. 402; JDH 1997, p. 251; Holland 1999, p. 366; JDH 1999, p. 200.
- 7) OVE96, WEL96, OLS96, WEL97, OLS97, VIS98. Depot Den Haag.
- 8)

119

- 1) Voldersgracht-Grote Marktstraat-1e Haagpoort.
- 2) opgravingen en waarnemingen, 1996-1998, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de-18de.
- 5) Voldersgracht: afval van leerbewerkers (kuilen met onderpoten van geiten/schapen), 15de-16de eeuw. Kade: ophoging met lagen zand en mortel. Bebouwing: steenbouw 16de eeuw en later. Oostzijde van 1e Haagpoort: veenwinputten, afvalkuilen 15de-16de eeuw, zware houten beschoeiingen van voormalige Verwerssloot.
- 6) Holland 1998, p. 385; JDH 1998, p. 257; Holland 1999, p. 381; JDH 1999, p. 202.
- 7) TUN96; SOU97. Depot Den Haag.
- 8) het hele gebied is tot de sloop in 1912 voor aanleg van de Grote Markstraat bebouwd geweest.

120

- 1) Herengracht voorheen 1 en 13, Fluwelen Burgwal voorheen 2, 4 en 8.
- 2) opgravingen 1996 en 1999, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEP, 17de-18de.
- 5) plaatselijk turfwinputjes. De bebouwing dateert vanaf het eerste kwart van de 17de eeuw. De sporen bestaan uit funderingen, vloeren, waterputten, beerputten en riolen.
- 6)
- 7) HER96; HER99. Depot Den Haag.
- 8)

121

- 1) Isabellaland (Landscheiding).
- 2) opgraving 1997, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEP.
- 5) klein onderzoek naar de opbouw van de al in de 13de eeuw opgeworpen landscheiding tussen Rijnland en Delfland. Aangetroffen is alleen een 17de-eeuwse ophogingsfase op het strandvlakte-veen.
- 6) Holland 1998, p. 388; JDH 1998, p. 260.
- 7) IBL97. Depot Den Haag.
- 8)

122

- 1) Noordweg 86.
- 2) vooronderzoek 1997, opgraving 1999, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (restant strandwal), bedekt door DI-klei.
- 4) 1. ROM; 2. MEL; 3. MEP, 17de-18de.
- 5) 1. Deels bewaard gebleven cultuurlaag met sporen van houten gebouw.
2. Een afvalkuil met scherven van aardewerk, o.a. proto-steengoed.
3. Funderingen van een boerenhoeve.
- 6)
- 7) STE99; Depot Den Haag.
- 8)

123

- 1) Oosteinde.
- 2) opgraving 1997, gemeente Den Haag.
- 3) DI-klei (oeverwal), bedekt door DIII-klei.
- 4) ROM.
- 5) vondst van vier mijlpalen en klein grafveld naast Romeins wegtracé. Weglichaam is iets hoger gelegen dan omringende landschap. Er zijn geen aanwijzingen voor verharding. Mijlpalen bij elkaar aangetroffen in één van de bermgreppels. Toe te schrijven aan: Antoninus Pius (150-151 na Chr.), Caracalla (211-217 na Chr.), Gordianus (238-244 na Chr.) en Decius (250-251 na Chr.). Grafveld bestaat uit urn met crematieresten en enkele kuiltjes met houtskool, crematieresten en bijgiften.
- 6) Holland 1998, p. 364; JDH 1998, p. 251.
- 7) VEL97. Depot Den Haag.
- 8)

124

- 1) Spui-Grote Marktstraat.
- 2) opgravingen en waarnemingen 1997, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de-18de.
- 5) Spuikade met ophoging met zand, klei- en mestlagen. In de kade een houten afvoergoot. Alleen steenbouw, vroegste gebouw rond 1400 met een (spaarboog)fundering van kloostermoppen (1300-1350). Water- en beerputten vanaf 15de eeuw.
- 6) Holland 1998, p. 385; JDH 1998, p. 257.
- 7) SOU97. Depot Den Haag.
- 8) het hele gebied is tot de sloop in 1912 voor aanleg van de Grote Marktstraat bebouwd geweest.

125

- 1) Lutherse Burgwal-Raamstraat-Achterraamstraat-Grote Marktstraat.
- 2) opgravingen en waarnemingen 1997, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 15de-18de.
- 5) sporen van bebouwing achter voormalige rooilijnen van bebouwing van Achterraamstraat, Raamstraat, Lutherse Burgwal en die van de verdwenen Gerbrandstraat, Groenendaalstraat en Gedempte Raamwetering: muurwerk, vloeren, beer- en waterkelders, water- en beerputten. Voornamelijk 17de en 18de eeuw, deels 15de en 16de eeuw. Sporen van voormalige Raamwetering en kade.
- 6) Holland 1998, p. 385; JDH 1998, p. 257; Holland 1999, p. 381; JDH 1999, p. 202.
- 7) SOU97. Depot Den Haag.
- 8) het hele gebied is tot de sloop in 1912 voor aanleg van de Grote Marktstraat bebouwd geweest.

126

- 1) Wagenstraat-Grote Marktstraat.
- 2) opgravingen 1997-1998, gemeente Den Haag.
- 3) veen (strandvlakte).
- 4) MEL, MEP, 14de-18de.
- 5) aan weerszijden Wagenstraat steenbouw vanaf eerste helft 15de eeuw. Kuilen met leerbewerksafval en goed geconserveerde laat 14de-eeuwse schoenen.
- 6) Holland 1998, p. 385; JDH 1998, p. 257; Holland 1999, p. 381; JDH 1999, p. 202.
- 7) SOU97. Depot Den Haag.
- 8) het hele gebied is tot de sloop in 1912 voor aanleg van de Grote Marktstraat bebouwd geweest.

127

- 1) Laan van Eik en Duinen 39.
- 2) waarneming en opgraving 1998, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand en veen (strandvlakte met zandopduiking).
- 4) MEL, MEP, 13de, 15de-16de.
- 5) waarneming: kloostermoppen gevonden in een leidingsleuf langs Laan van Eik en Duinen. Deze stenen zijn zeer waarschijnlijk afkomstig van de ruïne van de Mariakapel (1247) op de begraafplaats Oud Eik en Duinen. Een aantal proefsleuven rond het pand Laan van Eik en Duinen 39 bracht een zandopduiking aan het licht en ophogingslagen met wat 15de- en 16de-eeuws aardewerk.
- 6)
- 7) EIK98. Depot Den Haag.
- 8)

128

- 1) Driehoekjes-Annastraat-Grote Halstraat.
- 2) opgraving 1999, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand (strandwal).
- 4) 1. IJZL/ROM, 2. MEP, 13de-17de.
- 5) 1. Scherven uit late ijzertijd of Romeinse tijd.
2. Kuilen en greppels en akkergrond, 13de en 14de eeuw.
Funderingen van het St. Nicolaasgasthuis, waterput, beerputten en afvalkuilen, vanaf midden 14de eeuw tot en met 17de eeuw.
- 6)
- 7) DRI99. Depot Den Haag.
- 8) valt binnen ABP nr. 4. Op AMK van Zuid-Holland vermeld als terrein van hoge archeologische waarde, nr. 30G-035. IJzertijdscherven in secundaire positie, vergelijk akkerlagen van aangrenzende vindplaats 95 (Annastraat).

129

- 1) Uithof.
- 2) opgraving 1999, gemeente Den Haag.
- 3) zandige klei (geulafzetting).
- 4) ROM.
- 5) vondst van crematiegraven enkele Romeinse greppels. Terrein is niet bewoond geweest, maar wel gebruikt in Romeinse tijd.
- 6)
- 7) UHV99. Depot Den Haag.
- 8)

130

- 1) Dr. van Welylaan.
- 2) opgraving 1999, gemeente Den Haag.
- 3) Oud Duinzand en veen (rand van strandwal), bedekt door Jong Duin.
- 4) IJZL.
- 5) vondst van bewoningslaag met schervenmateriaal op verschillende plekken op het terrein.
- 6)
- 7) JKZ99. Depot Den Haag.
- 8)

Noten

- 1 De gegevens over de late steentijd zijn aangeleverd door P.H.J.E. Ploegaert, waarvoor onze dank.
- 2 Zie Van Heeringen 1992, p. 176, fig. 47 (vindplaatsen 30-West-17 en 30-Oost-28).
- 3 Onderzoek uitgevoerd door P. Stuurman. Zie ook Waasdorp 1998.
- 4 Zie Van Heeringen 1992.
- 5 Zie bijvoorbeeld Van Ginkel en Waasdorp 1992.
- 6 Caninefaten is de naam die bij de antieke schrijvers vermeld staat; Cananefaten is de term zoals we die hebben teruggevonden op de stenen monumenten in onze streken zelf. We gebruiken daarom tegenwoordig liever die laatste variant.
- 7 Voor een uitgebreide beschouwing van deze ethnogenese en allerlei andere hypothesen zie De Jonge en Milot 1997.
- 8 Zie voor het duingebied bijv. Carmiggelt e.a. 1998.
- 9 De naam van de gelukkige zelf is verloren gegaan. Het diploma is maar gedeeltelijk bewaard gebleven.
- 10 Zie Waasdorp 1999b voor een compleet overzicht daarvan.
- 11 Voor een uitgebreid overzicht over de infrastructuur zie Waasdorp 1999a.
- 12 Zie Waasdorp en Zee 1988.
- 13 Zie Magendans en Waasdorp 1989.

Literatuur

- Alders, G., 1982, *De Waelneshoeve te Hendrik Ido Ambacht en andere middeleeuwse stenen kamers in Nederland*. (Hollandse Studiën 12). Dordrecht.
- Beelaerts van Blokland, W.A., 1927, 'Germaansche en Romeinsche oudheden in de duinstreek benoorden 's-Gravenhage' in *Jaarboek Die Haghe* 1925/27, p. 284-288.
- Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, 1907. 's-Gravenhage.
- Boekel, G.M.E.C. van, 1989, *Terracottabeeldjes van de Scheveningsweg. Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II*. (VOM-reeks 1989-3). 's-Gravenhage.
- Bogaers, J.E., 1979, 'Ein römisches Militärdiplomfragment aus Monster-Poeldijk' in *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 29, p. 357-371. Amersfoort.
- Braat, W.C., 1956, 'Brandgraven uit de 7e eeuw in de duinen bij Monster' in *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden* Nieuwe reeks XXXVII, p. 82-91.
- Broeke, P.W. van den, en J.-K.A. Hagers, 1994, *Gasleiding als aanleiding. Inventarisatie van archeologische waarden in het gasleiding tracé Monster-Gaag (Zuid-Holland)*. (HOP-reeks 1). Den Haag.
- Brongers, J.A., 1974, 'An early nineteenth-century excavation in the Netherlands' in *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 24, p. 191-194.
- Brunsting, H., 1964, 'Isis in Den Haag' in *Westerheem* XIII, p. 121-126.
- Buijtenorp, T., 1982, 'Een Romeinse stad bij Voorburg-Arentsburg' in *Westerheem* XXXI, p. 142-163.
- Buijtenorp, T., en W.J. Jung, 1984, 'Nieuw onderzoek naar Forum Hadriani' in *Westerheem* XXXIII, p. 116-124.
- Carmiggelt, A., 1991, *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit*. (VOM-reeks 1991-4). Den Haag.
- Carmiggelt, A., 1992, *Tussen hof en herberg. Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag*. (VOM-reeks 1992-1). Den Haag.
- Carmiggelt, A., 1993, *De archeologie van Den Haag. Deel 3: de middeleeuwen*. (VOM-reeks 1993-1). Den Haag.
- Carmiggelt, A. (red.), 1998, *Romeinse vondsten van de Scheveningsweg te Den Haag. De dieren- en plantenresten*. (HOP-reeks 4). Den Haag.
- Carmiggelt, A., en M.M.A. van Veen, 1995, *Laat- en postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag*. (HOP-reeks 2). Den Haag.
- Ginkel, E.J., en J.R. Magendans, 1991, *De archeologie van Den Haag. Deel 1: de prehistorie*. (VOM-reeks 1991-2). 's-Gravenhage.
- Ginkel, E.J. van, en J.A. Waasdorp, 1992, *De archeologie van Den Haag. Deel 2: de Romeinse tijd*. (VOM-reeks 1992-4). Den Haag.
- Glasbergen, W., W. Groenman-van Waateringe, en G.M. Hardenberg-Mulder, 1967, 'Settlements of the Vlaardingse Culture at Voorschoten and Leidschendam (II)' in *Helinium* 7, p. 97-121.
- Goudeau, J.P.M., 1980, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President*. 's-Gravenhage.

-
- Groenman-van Waateringe, W., 1961, 'Nederzettingen van de Hilversumcultuur te Vogelenzang (N.H.) en Den Haag (Z.H.)' in *In het voetspoor van A.E. van Giffen*. Groningen. p. 81-92.
- Groenman-van Waateringe, W., en J.F. van Regteren Altena, 1961, 'Een vuurstenen sikkels uit de vóór-Romeinse ijzertijd te Den Haag' in *Helinium* 1, p. 141-146.
- Heeringen, R.M. van, 1983, 's-Gravenhage in archeologisch perspectief in *De bodem van 's-Gravenhage*. (Mededelingen Rijks Geologische Dienst 37-1). Haarlem. p. 99-126.
- Heeringen, R.M. van, 1992, *The Iron Age in the Western Netherlands*. Amersfoort.
- Hegge Zijnen, B.G. van der, 1899, *De opgravingen in de voormalige Hofkapel op het Binnenhof te 's-Gravenhage in de jaren 1770 en 1879*. 's-Gravenhage.
- Heidinga, H.A., en E.H. Smink, 1982, 'Brick spit-supports in the Netherlands (13th-16th century)' in *Rotterdam Papers* IV, p. 63-82.
- Hennis, J.H., 1988, *Riviermarkt 3 en 4. Een restauratie in het hart van Den Haag*. (VOM-reeks 1988-2). 's-Gravenhage.
- Herpel, J.C., 1960, 'De boerderij Vrederust aan de Lozerlaan' in *Jaarboek Die Haghe* 1959, p. 1-34.
- Herpel, J.C., 1962, 'Het Stukken-boter-huis. Mededelingen naar aanleiding van een funderingsonderzoek aan het perceel Grote Markt 6-7' in *Jaarboek Die Haghe* 1961, p. 1-10.
- Herpel, J.C., 1965, 'Een klooster dat niet bestaat heeft' in *Gemeentewerken 's-Gravenhage* oktober 1965, p. 1-8.
- Herpel, J.C., 1973, *Opgravingen op een terrein gelegen aan de Drie Hoekjes, Oude Molstraat, Nobelstraat en Prinsestraat* (typescript). Den Haag.
- Herpel, J.C., 1975 en 1979, *Het oude raadhuis van 's-Gravenhage*. Den Haag.
- Hoeve, J.A. van der, 1994, *Westeinde 15, Den Haag. Bouwhistorische opname*. Amersfoort.
- Holwerda, J.H., 1923, *Arentsburgh. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*. Leiden.
- Holwerda, J.H., 1938, 'Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij Den Haag' in *Oudheidkundige mededeelingen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden* Nieuwe reeks XIX, p. 11-60.
- Jacobs, E., 1995, *Achter kerk en klooster. Opgraven aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat*. (VOM-reeks 1995-2). Den Haag.
- Jacobs, E., en M.M.A. van Veen, 1996a, *Tussen koor en controle. Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout*. (VOM-reeks 1996-3). Den Haag.
- Jacobs, E., en M.M.A. van Veen, 1996b, *Van kerk tot rekenwerk. Laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout*. (HOP-reeks 3). Den Haag.
- Janson, E.M.Ch.M., 1971, 'Kastelen in en om Den Haag' in *'s-Gravenhage* XXVI, 9, p. 1-29.
- Jonge, W. de, en C. Milot, 1997, 'De Cananefaten: Bataafs, Fries...Of wat eigenlijk? Op zoek naar de grootste gemene deler voor de West-Nederlandse archeologie van het jaar nul.' in *Westerbeem* XLVI, p. 2-13.
- Kam, W.H., 1956, 'Een vondst van Bronstijdaardewerk in Zuid-Holland' in *Westerbeem* V, p. 10-12.
- Kempenaar, G., 1994, 'Archeologisch onderzoek aan het Spui 173 in Den Haag' in *Westerbeem* XLIII, p. 16-23.
- Kersing, V.L.C., en J.A. Waasdorp, 1994, *Romeinen op Ockenburgh. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1993*. Den Haag.
- Kersing, V.L.C., en J.A. Waasdorp, 1995, *Romeinen op Ockenburgh II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*. Den Haag.

-
- Kersing, V.L.C., en J.A. Waasdorp, 1996, *Romeinen op Ockenburgh III. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1995*. Den Haag.
- Kistemaker, J.G.M., en J.R. Magendans, 1984, *Het Nobelhuis. Een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*. (VOM-reeks 1984-2). 's-Gravenhage.
- Kuile, E.H. ter, 1975, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof in *Holland* 10, p. 313-323.
- Liere, W.J. van, 1948, *De bodemgesteldheid van het Westland*. (Verslagen van landbouwkundige onderzoeken 54.6). 's-Gravenhage.
- Louwe Kooijmans, L.P., 1974, *The Rhine/Meuse delta. Four studies on its prehistoric occupation and holocene geology*. Leiden.
- Magendans, J.R., 1985, *Tussen Plein en Kalvermarkt. Opgravingen in 's-Gravenhage*. (VOM-reeks 1985-3). 's-Gravenhage.
- Magendans, J.R., en P.J.W.M. Schulten, 1987, *Onderdelen van het Spuikwartier. Opgravingen aan het Spui*. (VOM-reeks 1987-3). 's-Gravenhage.
- Magendans, J.R., en J.A. Waasdorp, 1985, *Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen. Opgravingen in 's-Gravenhage*. (VOM-reeks 1985-1). 's-Gravenhage.
- Magendans, J.R., en J.A. Waasdorp, 1986, *Putten uit het verleden. Opgravingen in Loosduinen, Kazernestraat en Mauritshuis*. (VOM-reeks 1986-1). 's-Gravenhage.
- Magendans, J.R., en J.A. Waasdorp, 1989, *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage*. (VOM-reeks 1989-2). 's-Gravenhage.
- Mezger, J., 1961a, 'Vondsten van inheems en Romeins materiaal in de Uithofpolder bij 's-Gravenhage (Z.-H.)' in *Westerbeem* X, p. 14-25.
- Mezger, J., 1961b, 'Slijpsteen met visgraatmotief' in *Westerbeem* X, p. 123-124.
- Mezger, J., 1969, 'Over twee IJzertijdvondsten in het kustgebied' in *Westerbeem* XVIII, p. 164-175.
- Modderman, P.J.R., 1952a, 'Nederzetting uit de Vroege IJzertijd. Hengelolaan, Escampolder, 's-Gravenhage' in *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 3, p. 2-3.
- Modderman, P.J.R., 1952b, 'Een oudheidkundig onderzoek in de Hengelolaan, Escampolder' in *Westerbeem* I, p. 4-5.
- Molhuysen, L., 1982, 'Van water en mest en wat ons archeologisch rest' in *Graven in het verleden. De Oude Molstraat beschermd stadsgezicht en monument*, p. 61-80. 's-Gravenhage.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1996, *Wateringse Veld, Deelgebied II. Verslag van het karterend booronderzoek*. (RAAP-rapport 138). Amsterdam.
- Pabon, N.J., 1934, 'Resultaten van het onderzoek met de spade naar den Rijnweg op Meer en Bosch, Ockenburgh en bij het Nieuwe Slag' in *Jaarboek Die Haghe* 1934, p. 10-23.
- Peeters, H.E., 1954, 'Een Frankisch grafveld bij Ockenburgh' in *Westerbeem* III, p. 78-81.
- Pont, W., en L. van der Valk, 1988, *Archeologisch materiaal van de Waalsdorpervlakte verzameld door prof.dr.ir. J.L. van Soest* (typoscript). Den Haag.
- Regteren Altena, J.F., 1980, 'Mens en duin. Een archeologisch beeld' in *Ontdek de duinen*. Hilversum, p. 49-63.
- Renaud, J.G.N., 1957, 'Blotinge of wel Hodenpijl' in *Jaarboek Die Haghe* 1956, p. 6-21, 135.
- Renaud, J.G.N., 1962, 's-Gravenhage' in *Nieuws bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 61, p. 81.
- Roest, J. van der, en J.A. Waasdorp, 1983, *Proefopgravingen op de Waalsdorpervlakte. Infiltratieplassen in archeologisch perspectief* (typescript).
-

-
- Sarfati, H., 1983, 'De ontgraving in de hofkapel (Binnenhof 's-Gravenhage) in 1770' in M. Addink-Samplonius (red.), *Urnen delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*. Dieren, p. 27-32.
- Simonis, F.B., 1975, 'Nogmaals een ringvormig voorwerp van aardewerk' in *Westerbeem* XXIV, p. 252-255.
- Storm, P., [s.a.], *Beenderen van de Grote Markt in Den Haag* (typescript).
- Stuurman, P., 1965, 'Voorburg (Z.-H.)' in *Westerbeem* XIV, p. 174-175.
- Stuurman, P., 1968, 'Roman period pottery from the Zichtenburg town development scheme, The Haghe' in *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 18, p. 163-174.
- Stuurman, P., 1969, 'Archeologie van het jaar 0' in *Westerbeem* XVIII, p. 62-69.
- Traa, P.C. van, 1982, *Verslag betreffende het bouwhistorisch onderzoek bij het Rijksmuseum Gevangenpoort 1981-1982*. [s.l.].
- Valk, L. van der, 1986, *Inventarisatie van archeologische waarden van de duinterreinen Solleveld en Ockenburg, Westduinen, gemeente 's-Gravenhage*. Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, 1994, *Wonen op het zand en in het veen. Opgravingen in de Annastraat en de Boekhorststraat*. (VOM-reeks 1994-1). Den Haag.
- Veldhuijzen, Sv.E., 1978, 'Westerbeek' in *Jaarboek Die Haghe* 1978, p. 318-340.
- Visscher, H.C.J., 1994, *Archeologisch onderzoek Wateringse Veld. Deel I: het vooronderzoek*. (RAAP-notitie 72). Amsterdam.
- Waasdorp, J.A., en K. Zee, 1988, *De vergeten verzamelingen van Ockenburgh. Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage*. (VOM-reeks 1988-4). 's-Gravenhage.
- Waasdorp, J.A., 1998, 'Een monumentje voor Paul Stuurman' in *Westerbeem* XLVII, p. 139-145.
- Waasdorp, J.A., 1999a, 'Een Romeins wegennet bij Den Haag' in *Spiegel Historiael* 34, p. 436-440.
- Waasdorp, J.A., 1999b, *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*. (VOM-reeks 1999-2). Den Haag.
- Wetemans, J.W., 1987, 'Een 15e-eeuwse mal van een devotiemedailon uit Den Haag' in *Westerbeem* XXXVI, p. 157-158.
- Wijsenbeek, F.C., 1997, *Huis achter de duinen. Verslag over een midden ijzertijd nederzetting aan de Lozerlaan in Den Haag* (doctoraalscriptie). Leiden.
- Wijsenbeek-Olthuis, Th., 1998, *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*. Zwolle.
- Wit, C. de, 1960, 'De Haagse stenen bijlen' in *Westerbeem* IX, p. 107-110.
- Wit, C. de, 1963, 'De prehistorie van onze kuststreek (XI)' in *Westerbeem* XII, p. 59-64.
- Wit, C. de, en H.J. Verhagen, 1961, 'Sporen van IJzertijdbewoning op het strand bij Loosduinen (gem. Den Haag) (Z.H.)' in *Westerbeem* X, p. 60-62.
- Zijll de Jong, J.R.C. van, 1967, '2000 jaar oude bewoningsresten langs de Haagse Sportlaan' in *Westerbeem* XVI, p. 4-6.
- Zon, H. van, 1994, *Van glas naar steen. Terugkijken in de geschiedenis van de wijk Leyenburg*. Zaltbommel.

Concordans

van de inventaris op die van Van Heeringen

inventaris	Van Heeringen	inventaris	Van Heeringen
1	23a	37	6
2	73	38	7
3	-	39	116
4	-	40	51
5	3, 4, 4a, 5	41	22
6	24	42	83
7	-	43	84
8	-	44	16
9	11, 13	45	30
10	-	46	79
11	50	47	107
12	56 t/m 62	48	82
13	-	49	-
14	40, 41, 42, 44, 67	50	80
15	52	51	130
16	99 t/m 102	52	-
17	85, 110, 111	53	37
18	104	54	77
19	12	55	-
20	31	56	117
21	48	57	1
22	129	58	124
23	89	59	-
24	55	60	20
25	87, 88	61	75
26	32	62	109
27	70	63	-
28	-	64	-
29	63	65	-
30	113	66	8
31	125, 126	67	-
32	-	68	-
33	112	69	-
34	45	70	-
35	114, 115	71	71a
36	33		

Concordans

van de inventaris van Van Heeringen op de huidige

Van Heeringen	inventaris	Van Heeringen	inventaris	Van Heeringen	inventaris	Van Heeringen	inventaris
1	57	33	36	67	14	99	16
2	-	34	-	68	-	100	16
3	5	35	-	69	-	101	16
4	5	36	-	70	27	102	16
4a	5	37	53	71	-	103	-
5	5	38	-	71a	71	104	18
6	37	39	-	72	-	105	-
7	38	40	14	73	2	106	-
8	66	41	14	74	-	107	47
9	-	42	14	75	61	108	-
10	-	43	-	75a	-	109	62
11	9	44	14	76	-	110	17
12	19	45	34	77	54	111	17
13	9	46	-	78	-	112	33
14	-	47	-	79	46	113	30
15	-	48	21	80	50	114	35
16	44	49	-	81	-	115	35
17	-	50	11	82	48	116	39
18	-	51	40	83	42	117	56
19	-	52	15	84	43	118	-
20	60	53	-	85	17	119	-
21	-	54	-	86	-	120	-
22	41	55	24	87	25	121	-
23	-	56	12	88	25	122	-
23a	1	57	12	89	23	123	-
24	6	58	12	90	-	124	58
25	-	59	12	91	-	125	31
26	-	60	12	92	-	126	31
27	-	61	12	93	-	127	-
28	-	62	12	94	-	128	-
29	-	63	29	95	-	129	22
30	45	64	-	96	-	130	51
31	20	65	-	97	-		
32	26	66	-	98	-		

Coördinaten

nr.	X	Y	nr.	X	Y	nr.	X	Y	nr.	X	Y
1	81364	455159	34	75885	453310	67	81462	455212	100	81321	455382
2	83849	452801	35	78423	450236	68	75862	452308	101	81569	454821
3	80854	454856	36	81047	454697	69	81282	455327	102	81476	454671
4	79472	454014	37	82695	458291	70	82321	458460	103	80802	458151
5	82787	459002	38	82837	458351	71	82762	452461	104	79570	456831
6	81449	455047	39	78859	450039	72	81311	454723	105	80880	455007
7	75915	453736	40	78218	453448	73	81667	455027	106	81085	454752
8	75764	453201	41	81181	455145	74	73595	451918	107	81639	454828
9	81281	457514	42	76571	450985	75	79100	457300	108	81155	455436
10	74589	452823	43	76749	451048	76	79361	457159	109	81254	454362
11	76741	453750	44	79286	456607	77	77016	450406	110	81695	455285
12	74228	452559	45	76763	454639	78	81704	454862	111	81099	454709
13	75738	453373	46	74887	451679	79	80969	454830	112	81433	454927
14	75546	453237	47	76340	450900	80	81228	454491	113	74634	452324
15	83033	453718	48	76805	451584	81	80698	454723	114	81210	455338
16	74398	450133	49	80252	449323	82	81258	455575	115	81841	454562
17	76751	450770	50	75978	452006	83	81371	454756	116	79894	449113
18	75249	450502	51	76783	448954	84	80950	454900	117	79918	448941
19	81412	457638	52	80974	455012	85	81804	457551	118	79622	449241
20	76907	454038	53	74583	453736	86	79328	456835	119	81356	454838
21	76319	453531	54	75126	451352	87	74163	452321	120	81755	455201
22	75768	448976	55	78337	449045	88	81608	454899	121	85408	456695
23	78502	451789	56	79312	450294	89	82787	458834	122	79585	450833
24	73720	452711	57	79977	458205	90	79374	456731	123	79503	449335
25	78128	451712	58	76675	449683	91	81633	454735	124	81497	454904
26	81048	454951	59	80961	455066	92	81581	454731	125	81184	454697
27	82497	452570	60	80930	455109	93	74500	451604	126	81270	454776
28	74292	453390	61	73241	451158	94	81477	455456	127	78044	453831
29	73945	452149	62	76469	450166	95	81056	455021	128	81023	454988
30	77621	450140	63	80964	454689	96	80541	454404	129	76507	450396
31	77495	449799	64	81507	454819	97	81099	454581	130	77493	455686
32	77806	449995	65	81547	454771	98	77441	449675			
33	77654	449973	66	80330	457152	99	81685	454649			